
שנעיר וחותנו / ' Kingdoms and their Harsh Decrees in Medieval Italian Jewish Poetry / ספרוני: מלכויות וגזרותיהן בפיוטי איטליה הקדומים

Author(s): אברהם פרנקל and Avraham Fraenkel

Source: *Tarbiz* / טבת-אדר (חוברת ב , תרביץ , טבת-אדר ב' תשע"ד , כרך פב , *Tarbiz* / (ב' תשע"ד , pp. 269-317

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23782259>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ

'שְׁעִיר וּחֹתָנוּ סְעֵרוֹנִי': מַלְכוּיּוֹת וְגִזְרוֹתֵיהֶן בְּפִיּוּטֵי אִיטְלִיָּה הַקְדוּמִים

מאת

אברהם פרנקל

לזכרו של אבי מורי
פרופ' יונה פרנקל ז"ל

הקדמה

היחס בין יהודים לגויים תופס מקום נכבד בפיוטים שנתחברו באירופה, בפרט באלה שנכתבו בארצות השלטון הנוצרי. אחד המאפיינים של שירת הקודש של האסכולה האיטלקית-האשכנזית-הצרפתית הוא היותה צבועה ב'צבע הזמן והמקום',¹ כך על כל פנים בחלק גדול של הקורפוס המדובר. בייחוד אמורים הדברים בפיוטים מן הסוגות סליחות, זולתות וקִינּוֹת.² אוירת הנכאים האופפת פיוטים מסוגות אלה, המתנים את צרותיו של עם ישראל בהיותו משועבד למלכות אדום, היא מסמניה של האסכולה.

במאמר זה ייעשה ניסיון לאפיין כמה מגוני היחס שבין יהודים לגויים כפי שהם משתקפים בפיוטי איטליה הקדומים, שנכתבו עד סוף המאה האחת עשרה. נדון בעיקר באזכורים של גזרות שונות בפיוטים ובמלכויות הנזכרות בהם. בתוך כך נדון בכמה פיוטים בעלי אופי 'היסטורי', וננסה לבחון את זמן חיבורם ואת מקום חיבורם. בכך נוכל אולי לפתוח פתח לעיון מחודש בידע ההיסטורי שאפשר

* 'שְׁעִיר וּחֹתָנוּ סְעֵרוֹנִי' – מובאה מתוך הסליחה 'אחריש ואתאפק ולבי חלל' לבנימין בר זרח (ראה להלן). בסוף המאמר באה רשימת הפיוטים הנדונים במאמר ומהדורות פרסומם. תודתי נתונה לפרופ' שולמית אליצור ולפרופ' טובה בארי על קריאת המאמר ועל הערותיהן החשובות. תודתי לאברהם לזין שקרא גם הוא את המאמר והעיר הערות חשובות כדי בקיאותו הרבה בכתבי היד. אבי מורי ז"ל קרא אף הוא את המאמר בחודשי חייו האחרונים.

1 כהגדרתו של ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 484.

2 סליחות הן פיוטים הנאמרים במעמדי תפילה בתעניות ציבור ובתקופת הימים הנוראים. זולת הוא פיוט המשולב בברכת הגאולה שלאחר קריאת שמע בשחרית. קִינּוֹת הן פיוטים לתשעה באב. הגוון האקטואלי התחיל להתפתח בסליחות ובזולתות באירופה הנוצרית במאה התשיעית, ובקִינּוֹת – רק בסוף המאה האחת עשרה.

להפיק מפיוטים אלה. בכמה מקרים נשווה בין הקורפוס האיטלקי ובין הקורפוסים האשכנזיים והצרפתיים הקדומים.³

לרוב מתארים הפייטנים את מצבו של עם ישראל באופן כללי, בלי לרמוז למצב נקודתי או לאירוע מסוים. כך יכלו רוב הפיוטים להישאר אקטואליים, והקהילות המשיכו לאמרם תקופה ארוכה. כך גם המשיכו להעתיקם, והם הגיעו לכתבי יד שבידינו או נכללו ונתקבעו במהדורות דפוס של מחזורי התפילה.

למרות התיאור הכללי ברוב המקרים, יש פיוטים הכוללים גוונים ורמיזות המתאימים דווקא לתקופות ולארצות מסוימות, או המכוונים לאירועים מיוחדים. פיוטים כאלה מאפשרים לנו לנסות לעגן אותם בזמן ובמקום מוגבלים.⁴ לעתים אפשר גם לפרש את הרמזים כמכוונים לגזרות ולאירועים קדומים, כגון גזרות השמד בימי אדריאנוס, ועל כן חשוב להיזהר מפענוח מיטעה. מנגד אין להימנע מלהעלות כאפשרות סבירה קיומו של ציון מיוחד הרומז למאורעות ייחודיים אשר קרו בתקופת חייו או במקום מושבו של פייטן ידוע. גוונים ורמיזות כאלה הם אחד השיקולים המובאים בחשבון בתהליך בירור זמנו ומקום חיבורו של פיוט נתון או מקום פעילותו של פייטן מסוים. עיגון של פיוט בעל רמזים היסטוריים שכרו בצדו, כי לעתים יכול הפיוט לחזור וללמד לימוד היסטורי וספרותי, יחד עם פיוטים אחרים, על רוח התקופה המסוימת, על דרכם של הפייטנים באותה תקופה ואפילו על מאורעות שאינם ידועים לנו ממקורות היסטוריים אחרים.⁵

הפייטנים העיקריים אשר מפיוטיהם אנו לומדים לעניין מאמר זה הם: שפטיה בן אמת, בנו אמת, שלמה הבבלי, הפייטנים בני משפחת קלונימוס (משה בר קלונימוס, בנו ר' קלונימוס הזקן ומשולם בר

3 רבים מפיוטי איטליה הקדומה הועברו צפונה, לאשכנז (גרמניה) ולצרפת, ורבים מהם הגיעו אלינו דווקא בכתבי יד אשכנזיים-צרפתיים. תהליך זה התרחש בעיקר במאות העשירית והאחת עשרה (נראה שלא הגיעו לאשכנז פיוטים איטלקיים שנכתבו לאחר המאה האחת עשרה). שחזור הקורפוס האיטלקי ומאפייניו נעשה לעתים על סמך כתבי יד מן המרכזים הצפוניים שבאשכנז ובצרפת. ולהפך, מאפייניהם הייחודיים של המרכזים הצפוניים וחידושיהם מתבררים על רקע השוואתם למקורותיהם האיטלקיים.

4 לדוגמה פיוט שתוארו בו גזרות בעלות אופי ידוע, כגון גזרות תתנ"ו או גזרת בלוויש; בדומה לכך פיוטים המספרים על שלטון נוצרי בירושלים חוברו בוודאי החל מן המאה השתים עשרה, לאחר הכיבוש הצלבני, ולא במאה האחת עשרה. נראה כי אין הרבה אזכורים מפורשים של אירועים ידועים בפיוטים. מנגד אף אם לשון הפיוטים מנוסחת בצורה כללית, מתקבל על הדעת שציבור המתפללים פענח בה לא פעם רמזים המכוונים לאירועים קרובים שהיו ידועים לבני הקהילה.

5 מלאכת זיהוי מחבריהם של פיוטים, זמנם של הפייטנים ומקום פעילותם אינה מלאכה חדשה. כבר גדול חוקרי הפיוט הראשונים, י"ל צונץ, עסק בזיהוי פרטים אלה באלפי פיוטים. חתימת המחבר (אם ישנה), הלשון, התכנים, סוגת הפיוט וצורתו, תפוצת מקורותיו, קשרים אינטרקסטואליים לחיבורים אחרים וכיוצא באלה – כולם נבדקים יחדיו כדי לאפיין את זמנו ומקום חיבורו המשוער של הפיוט. מומחיותו של צונץ מהווה קרקע מוצקה לחוקרים רבים עד היום, והם מקבלים את קביעותיו ואינם בודקים בדרך כלל את דבריו. אבל מאז זמנו של צונץ נודעו לנו יצירות רבות שלא הכיר, ויש צורך לברר את זמנן ומקומן. ועוד, זהירותו המופלגת של צונץ הניאה אותו במקרים רבים מלקבוע מסמרות. מאז זמנו של צונץ נתפרסמו לא מעט מהדורות של מקורות היסטוריים ויצירות ספרות מימי הביניים, וכל אלה יחד מאפשרים עיון מחודש אפילו בפיוטים שהיו ידועים לצונץ. במקרים רבים עדיין אי אפשר להגיע למסקנות מוחלטות, אבל גם במצב זה חשוב לדעתי להציע שיקולים חדשים ולהציג את ההשערה המתקבלת על הדעת ביותר, ובתוך כך לציין בבירור את הספקות.

קלונימוס), אליה בר שמעיה, בנימן בר זרח, יחיאל בר אברהם, קלונימוס בר שבתי איש רומי ואחימעץ בר פלטיאל.⁶ על אלה יש להוסיף כמה פיוטים אנונימיים השייכים לאיטליה הקדומה. יצירות של פייטנים נוספים נבדקו, אך אין בהן לימוד רב לענייננו, אם משום מיעוט יצירותיהם שהגיעו אלינו, אם משום שבפיוטים שנותרו בידינו מפרי עטם מצאנו רק לכל היותר דברים כלליים על הגויים ועל גזרותיהם, בלא התייחסות לאירועים ספציפיים. כך הוא באשר לפיוטיהם של חדותא בר אברהם, סילנו, זבריה, פפוליאון, יודן בר מסתיה וחננאל בר אמנון. ויש פייטנים שזמנם או מקומם אינו ברור עדיין, ולכן לא נכללו בדיון שלפנינו.⁷

א. גזרות בסילאוס הראשון ועקבותיהן בפיוטי איטליה

גזרות השמד של בסילאוס הראשון קיסר ביזנטיון חלו בשנות השבעים והשמונים של המאה התשיעית.⁸ באותה תקופה הייתה איטליה הדרומית נכבשת והולכת מחדש בידי השלטון הביזנטי, והשפה השלטת בה הייתה יוונית. מסורות עבריות על הגזרה נשמרו בפיוטי אמתי, בספר 'חזון דניאל', ב'מגילת אחימעץ', בכמה מקורות אשכנזיים ובפיוט איטלקי שתחילתו 'אתי מה לי מה'.⁹ אמתי חי כנראה בתקופת הגזרות, כי אביו, ר' שפטיה, פעל, על פי המסורות האיטלקיות והאשכנזיות, למנוע את החלת הגזרות בחמש ערים באפוליה.¹⁰

פיוט הזולת 'אזכיר נסי אדון מחשה' של אמתי עוסק כולו בגזרות בסילאוס. נראה שהפיוט נכתב בעוד הגזרות אקטואליות, כי עדיין אין בו תיאור של הצלה, אלא רק תפילה לתשועה. אפשר שבעת כתיבת הפיוט חלו הגזרות ברבות מקהילות ביזנטיון, אך לא דווקא בקהילתו של אמתי עצמו, שהרי על פי המסופר ב'מגילת אחימעץ' ובמקורות אחרים הייתה אוריה (עירו של אמתי) אחת הקהילות

6 שפטיה ובנו אמתי היו בני אוריה במאה התשיעית; שלמה הבבלי חי סביב אמצע המאה העשירית (ברומא או בצפון איטליה, עיין על כך להלן הערה 39); הפייטנים בני משפחת קלונימוס חיזו בלוקה במאה העשירית; אליה בר שמעיה חי בבארי בתחילת המאה האחת עשרה; בנימן בר זרח חי סביב אמצע המאה האחת עשרה (על מקומו עיין להלן); יחיאל בר אברהם חי ברומא סביב אמצע המאה האחת עשרה; אחימעץ בר פלטיאל חי באותה תקופה בדרום איטליה; קלונימוס איש רומי חי במחצית השנייה של המאה האחת עשרה. חלק ממורשת פיוטי האיטלקים עדיין צפונה בכתבי יד, אבל יש כבר לא מעט פייטנים שיצירותיהם זכו לכינוס, עיין במפתח הפיוטים שבסוף המאמר.

7 כגון דוד בר גדליה ומשה בר שמואל בר אבשלום.

8 על גזרות בסילאוס עיין: א' שרף, 'היהודים בבזאנטיון', ב' רות וצ' ברס (עורכים) ההיסטוריה של עם ישראל, סדרה שניה: ימי הביניים, ב: תקופת האופל, תל אביב תשל"ג, עמ' 35–38. לתאריכים המדויקים עיין: מגילת אחימעץ², מהדורת ב' קלאר, ירושלים תשל"ד, עמ' 143–145. על הגזרות ועל הדיון הנוצרי בהמרות הדת הכפויות עיין: G. Dagron and V. Déroche, *Juifs et chrétiens en Orient byzantin* (Bilans de recherche, 5), Paris 2010. C. Zuckerman, 'On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor: A Study of the Anonymous Khazar "Letter" from the Genizah of Cairo', *Revue des Etudes Byzantines*, 53 (1995), pp. 237–270, esp. p. 255.

9 קלאר, מגילת אחימעץ (שם), עמ' 106. שאר המקורות ראה: שם, עמ' 19, 46, 47.

10 שם, עמ' 19, 46, 47.

ששחררו מן הגזרות.¹¹ הפייטן מתאר את הגזרות ואת ויכוחי הדת, ומתפלל לישועת הקב"ה ולמימוש ההבטחה שהקב"ה יכה את מלכות אדום בעשר מכות כדוגמת מכות מצרים. בכך מקשר הפייטן את הפיוט לא רק לברכת הגאולה, אלא גם לאזכור יציאת מצרים, שהוא הנושא העיקרי בקטע של תפילת הקבע המתחיל 'עזרת אבותינו'.¹² נביא כמה שורות מתוך הזולת:

בְּקוֹם עָלִי אָדָם קֶשֶׁה / לְהוֹצִיא מִדִּין מֹשֶׁה [...]
 הֵיךְ יִכּוּלְתִּי לַעֲמֹד / פָּנֵי הָרַ גְּבוּהָ לָמֹד
 וְתִמִּיד יַחּוּד אֶל לְתִמּוֹד / וּבְגָלוֹי חֲקִיו לְלִמּוֹד [...]
 טִבְעָתִי יָם וָאֵשׁ בָּאתִי / וּמְנוּחָה לֹא מִצָּאתִי
 יוֹם עֲשׂוֹת מִרְעִי / חֶפְצָם בָּאֲחִי וְרֵעִי
 כְּפִסִּיתִי מִדֵּי קָרוֹעִי / וְאַזְעַק מְעִי מְעִי [...]
 תַּחֲשִׁישׁ יֵשַׁע לְאַנּוּסִים / כְּמוֹ בְּאַרְץ פְּתָרְסִים [...]
 זִכָּה בְּחֵשִׁי מִתְּפִלָּים / בְּגָלוֹי הָיִית מוֹלִים

(אזכור נסי אדון מחשה, שו' 2, 6-5, 11-9, 22, 29)¹³

אמתי מכנה את בסילאוס 'אדם קשה'.¹⁴ הביטוי 'יחוד אל' רומז כנראה לאיסור על קריאת שמע, כפי שמשממע ממקבילות שיוואו להלן. לימוד התורה התקיים בסתר, וכן התפילה והמילה. נראה שנקבעה תענית ציבור בעקבות הגזרות או בעקבות פרעות שנלוו אליהן.

פיוטים נוספים של אמתי מספרים כנראה על אותן גזרות, בהם הזולת 'אהבתיך אהבה כלולה'.¹⁵ לאחר שהוא מקונן בכללות על מלכות אדום, הוא מתמקד בתיאור זה:

פּוֹשֵׁעַ עוֹ פָּנִים / כְּהַמְלִיךְ עַל הַגּוֹנִים
 צָוָה לְהַפְרִיד נְבוֹנִים / מֵאֲמַתְּ יְקָרָה מִפְּנִינִים
 קָנָא לְטִמְאָה וְקָנִים / וְגַם לְהַעֲרֵל קִטְנִים

11 שם.

12 על האופי האקטואלי של פיוטי הזולת של אמתי עיין: ע' פליישר, 'בחינות בשירת פייטני איטליה הראשונים', הספרות, 30-31 (1981), עמ' 159. פיוטי הזולת של אמתי היו הדוגמה לפיוטי הזולת של ר' שלמה הבבלי ושל ר' משלם בר קלונימוס, ועל פי דוגמאות אלה כתב בתקופה מאוחרת יותר אליעזר בן נתן (ראב"ן) את הזולת 'אלהים באונינו שמענו' על גזרת תתנ"ו. ראה: סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ו' בער, רדל היים תרכ"ח, עמ' 718-719.

13 ביאור: אדם קשה: אכזרי (כנבוכדנאצר או המן, ראה: שיר השירים רבה ז, א; איכה רבה ג, לג [מהדורת בובר, עמ' 34]). מדין משה: מחוקת התורה. לעמוד פני הר גבוה למד: להחזיק מעמד בפני מלך שדומה להר קשה (יצר הרע נראה לצדיקים כהר גבוה, ראה: בבלי, סוכה נב ע"א). יחוד אל: קריאת שמע. מרעי: אויבי. מדי קרועי: בגדי הקרועים בעת התענית. פתרסים: מצרים.

14 בדומה לכך בזולת שלו 'אהבתיך אהבה כלולה': 'פושע עו פנים'; וב'מגילת אחימעץ': 'איש עולה ומרמה בדמים' (קלאר, מגילת אחימעץ [לעיל הערה 8], עמ' 17). על מעשי הרמיה של בסילאוס הראשון עיין: קלאר, מגילת אחימעץ (שם), עמ' 143.

15 ב'מגילת אחימעץ' אין אזכור של גזרות נוספות בימי חייו של אמתי.

רִצָּף שְׁלוֹשׁ אֲדוֹנִים / בְּיָחוּד עֲדַת אֲמוֹנִים

(‘אהבתך אהבה כלולה’, שו’ 17–20)¹⁶

בהמשך הפיוט בא הכינוי ‘אנוסים’, כמו בפיוט הקודם. גזרות ואיסורים דומים הוזכרו בפזמון ‘למה יי תעמוד ברחוק’:

דָּמְמוּ פָּלֶל מְרֹב פִּיּוֹת

הַטְּבִילוֹם אוֹיְבִים בְּצַחֲנַת מִיּוֹת [...]

לְקַץ תְּכַלִּית קָם מֶלֶךְ עַו פָּנִים [...]

סוֹטֵן כִּי יְדֻמִּים עֲדוֹת פַּעֲמִים

(‘למה יי תעמוד ברחוק’, טורים 7–8, 15, 18)¹⁷

הביטוי ‘יחוד’, בהקשר של קריאת שמע, נזכר גם בסליחה ‘עינינו לך תלינו’:

אֲבָדְנוּ בְּגוֹיִם וְאֵין יָד לָאֵל / לָכֵן יִחוּדְךָ יוֹמָם וְלַיִל / יֹאמֶר נָא יִשְׂרָאֵל

(‘עינינו לך תלינו’, טורים 3–4)

אפשר שגם בפזמון ‘אל תשליכנו לעת זקנתינו’ רמז אמתי לגזרות בסילאוס:

חֲשׂוּ שְׂכִינִי / לְעוֹרֵר מִדְּנִי / לְהַחֲטִיא אֲמוֹנִי / זְקֵנִי וְקִטְנִי / וְלֹא אֶמְרוּ אִיהָ יֵי

(‘אל תשליכנו לעת זקנתינו’, טורים 19–21)

תיאור הגזרות בא גם בדברי ר’ אחימעץ בר פלטיאל, מחבר המגילה:

וּבְאֹתוֹ הִזְמֵן וּבְאֹתָם הִימִים / מֶלֶךְ מֶלֶךְ עַל אֲדוֹמִים / אִישׁ עֲוֹלָה וּמְרֻמָּה בְּדָמִים / חָשַׁב בְּלִבּוֹ וְזָמַם

לְהַדְמִים / יִיחֹד הַצּוֹר פָּעֵלוֹ תָּמִים / מִפִּי זֶרַע קְדוֹשִׁים וְתַמִּימִים.¹⁸

על פי מקבילות אלה זיהה קלאר את הפזמון האנונימי והבלתי שלם ‘אתי מה לי מה’ כשייך גם הוא לתקופת גזרות בסילאוס.¹⁹ בפזמון זה נאמר:

אֲנִס אוֹתִי מֶלֶךְ אֲדוֹם [...]

16 ביאור: פושע עו פנים: בסילאוס הראשון. הגונים: ישראל. נבונים: ישראל, או: תלמידי החכמים. יקרה מפנינים: התורה. לטמא: להטביל אותם לנצרות. להערל: שלא למול אותם. רצף: שיתף. ביחוד: במקום אמונת הייחוד.

17 ביאור: דממו פלל: גזרו להשתיק את התפילה. בצחנת מיות: במי הטבילה. תכלית: אולי יש כאן רמז לאיוו גימטרייה של מספר השנים מאז החורבן (עיין על כך להלן). עו פנים: הכינוי כמו בדוגמה הקודמת, על פי דנ’ ח 23. ידמים: ישתיק. עדות פעמים: קריאת שמע, הגאמרת פעמיים בכל יום.

18 קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ’ 17, שו’ 13–14. סביר שאת הביטוי ‘להדמים’ בהקשר הזה בדיוק לקח בעל המגילה מפיוטו של אמתי ‘למה יי תעמוד ברחוק’.

19 שם, עמ’ 106, 137. הפיוט מופיע בכתב יד שיש בו עוד פיוטים איטלקיים קדומים. על משקלו עיין: פליישר, בחינות (לעיל הערה 12), עמ’ 138.

ב'שְׁמַע יִשְׂרָאֵל' פֶּן לִי דוֹם [...]

כְּנִסְיוֹת נְתִן רָשָׁע [...]

לֹא הִתְפַּלֵּל בָּהֶם נוֹשָׁע

(אֲתִי מֵה לִי מֵה, טוֹרִים 5–6, 20–21)

לפי צירוף המקורות נראה לומר שהייתה גזרה מיוחדת על קריאת שמע, כי היא מבטאת את עיקר ההבדל בין אמונת הייחוד לבין אמונת השיתוף הנוצרית. גזרות נוספות שהוזכרו בפיוטים הן איסור תפילה, איסור מילה, איסור לימוד תורה בבית המדרש, הטבלה לנצרות והריסת בתי כנסת. כבר בימי גזרות בסילאוס היו מקרים של מכירה לעבדות. בסליחה 'ואנחנו לא נדע' אמתי כותב:

אוֹמֵר הַבְּטָחָה 'לֹא בְּכֶסֶף נִגָּאִים'

הוֹפְכִים לְמָכּוֹר קִטְנִים וְגְדוֹלִים

(ואנחנו לא נדע מה נעשה, טוֹרִים 24–25)

מתקבל על הדעת שאין מדובר כאן במכירה מטפורית אלא באזכור של מקרה מכירה ממש, ואמנם יש מקבילה לכך בספר 'חזון דניאל': 'ויטבול אותם בעל כרחם בצרה גדולה ובחזק, ואחר כך ימכור אותם לעבדים ולשפחות'.²⁰

על פי מסורת שתועדה בכמה מקורות אשכנזיים, בימי גזרת בסילאוס היו לוקחים יהודים שסירבו להיטבל לנצרות וכותשים אותם בבתי בד או בגתות.²¹ מסורת זו מפרשת טור אחד בסליחה 'אני יום אירא' של ר' שלמה הבבלי כרומז לגזרה מיוחדת זו:

זֶה דֶּרֶךְם טוֹבִי עִם אֵיבֹד

חֲשׂוֹף הַנְּשָׂאָר מִלְּקַתְשָׁם בְּבֵית הַבֵּד

(אני יום אירא, טוֹרִים 7–8)

הסליחה 'אני יום אירא' נכתבה ככל הנראה בעקבות גזרת שמד מסוימת. אבל כבר נתברר שר' שלמה הבבלי לא חי בתקופת גזרות בסילאוס, אלא כשני דורות אחריהן.²² ומכל מקום גם אם נכונה דרך

20 קלאר, מגילת אחימעץ (שם), עמ' 46–47.

21 על המסורת הזאת עיין בפירוט: שם, עמ' 47; פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 24–26.

22 על נסיבות כתיבתה של הסליחה 'אני יום אירא' עיין: פליישר, שלמה הבבלי (שם), עמ' 138. על זמן פעילותו של הבבלי עיין: שם, עמ' 32. נראה שבטור הנזכר מדובר על אותה גזרה שבעקבותיה נתחבר הפיוט, ולא על איוז גזרה עתיקה. אמנם בכמה אצל פליישר, שלמה הבבלי [שם], עמ' 310. אבל קשה להלום נוסח זה, ונראה שהנוסח המקורי הוא 'מכתשם' (וכך גם בתוך: סדר הסליחות כמנהג פולין, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' מ, ובשינויי נוסח שם), והוא מתאים למסורת הנזכרת. מסורת הפירוש היא מן המאה האחת עשרה, ועל כן עד הנוסח העקיף הכלול בה קדום מכל כתבי היד שבידינו. כמוכן אין הנוסח מוכיח את המסורת, שהרי אפשר לפרש את הטור בקלות במשמעות מטפורית. אבל העובדה שפרשני הפיוט הקדומים בחרו שלא לפרש בדרך המטפורית מלמדת שהם לא המציאו את המאורעות המסופרים מדעתם, אלא קישרו והתאימו באיוז דרך בין מאורעות ידועים לבין נוסח הפיוט.

הפרשנות הנזכרת, אי אפשר להחיל אותה על גזרת בסילאוס הראשון. נחזור לדון במסורת זו בקשר לגזרות מאוחרות יותר.

פיוטי משלם בר קלונימוס וזיכרון גזרות בסילאוס כמאה שנים לאחר גזרות בסילאוס חי בלוקה משלם בר קלונימוס.²³ שני פיוטי זולת העוסקים בגזרות מיוחסים לו: 'אוכרך דודי מארץ ירדן' ו'אתה אלהים וזולתך אין עוד'. שניהם נקלטו במנהג אשכנז המערבי, והם נאמרים בשבתות הגזרה שבין פסח לעצרת.²⁴ שני הפיוטים חתומים 'משלם', סגנונם דומה, והם הולכים בעקבות הזולתות של אמת. משקל הטורים בשני פיוטי הזולת רופף, ואין בהם הקפדה על משקל תיבות מדויק בכל טור. כך נהגו פייטני איטליה הקדומים, בייחוד בדרום איטליה. גם נורמת החריזה של שני הפיוטים דומה לזו של פיוטי דרום איטליה: חריזה בשני עיצורי שורש באה רק לעתים, אף זאת על פי דוגמאות פיוטיו של אמת.²⁵ שני פיוטי הזולת מיוחסים בכתבי יד למשלם בר קלונימוס.²⁶ הזולת 'אוכרך דודי מארץ ירדן' מתחיל בתיאור ארבע המלכויות, ולאחר תיאור המלכות הרביעית הפייטן ממשיך ואומר:

פֶּק פְּלִילִיָּה וְשָׁנָה עֹז דְּתִי
צִוְנִי לְכַחַשׁ יְחִיד עֲדָתִי
קוֹנֵךְ הַיַּעֲצוֹר כֹּחַ לְעוֹמָתִי
רְפִסְתִּי דְּבִירוֹ וְהִנֵּנִי בְּקוֹמָתִי

(אוכרך דודי מארץ ירדן, טורים 17–20)²⁷

בזולת 'אתה אלהים וזולתך אין עוד' הרחיב ר' משלם בדברי הגאווה של המלכות הרביעית, ובסיום תיאר גזרות דת:

סִתְּמוּ פִּיּוֹת מִמְּלִיכֶיךָ שְׁמֶךָ מְלִיכָה

23 עיין עליו: א' גרוסקמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 49–78; א' פרנקל, 'תשלום היוצר' אפיק רגן ושירים' לר' משולם בר קלונימוס, י' לוינסון, י' אלבוים וג' חזן-רוקם (עורכים), היגיון ליונה: היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט: קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל במלאות לו שבעים וחמש שנים, ירושלים תשס"ו, עמ' 551–552.

24 סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליים תרכ"ח, עמ' 713–715.

25 זאת בניגוד לדרכו של ר' משלם בפיוטי הקרובה ליום כיפור, בסדר העבודה המחורז שלו ובפיוטי היוצר לפסח, שבהם הקפיד לחרוז בשני עיצורי שורש, על פי שיטת שלמה הבבלי.

26 L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 110. מקבילות ללשון הזולת 'אהבתך אהבה כלולה' של אמת: הכינוי 'עדינה' בא בשני הפיוטים על פי 'אהבתך אהבה כלולה', טור 12; הביטוי 'בדוכיות'; בזולת 'אוכרך דודי מארץ ירדן' הוכיח ר' משלם את ארבע המלכויות והרחיב במלכות הרביעית, גם זה על פי דוגמת 'אהבתך אהבה כלולה'.

27 ביאור: פֶּק פְּלִילִיָּה: הכחיש את התורה. ושנה עֹז דְּתִי: אסר על קיום התורה. יְחִיד עֲדָתִי: מצוות קריאת שמע של ישראל. ואולי מלשון עדות: עדות הייחוד שלי. קוֹנֵךְ וכו': דברי מלכות אדם. רְפִסְתִּי דְּבִירוֹ: הרסתי את המקדש. בְּקוֹמָתִי: בגדולתי.

עדות שקר להעיד ואמתך לכתוב
 עוירה, למה תישן, קמיה להכתוב
 מלכותך להמליך בפומבי ויחודך לטהר
 ('אתה אלהים וזולתך אין עוד', טורים 29–32)²⁸

שני הפיוטים קרובים מאוד לדוגמאות שהעמיד אמת בזולתות שלו, ובשניהם נזכרת גזרה על קריאת שמע. בפיוט השני נזכר במובלע גם איסור להתפלל בפומבי. מתקבל על הדעת שהכוונה לגזרות בסילאוס, אף על פי שאלה חלו לפני זמנו של ר' משלם. אפשר שהתיאור מכון גם לגזרות רומנוס לקפנוס (שידונו להלן), או לאווירה קבועה של גזרות שעלולות היו לחזור על עצמן בכל עת, כאלה הזכורות במסורת האיטלקית של בני קהילתו.

ייחוס הסליחה 'אל ימעטו לפניך' למשלם בר קלונימוס פיוט נוסף שיש לדון בייחוסו הוא הסליחה 'אל ימעטו לפניך'.²⁹ סליחה זו חתומה 'משלם' וידועה לנו מכתב יד צרפתי אחד. מחרוזות אחת, העוסקת במלכות אדום, פגועה מיד הצנזור. יש בסליחה זו כמה סימנים האופייניים לפיוטים איטלקיים קדומים: אזכור מספר שנות התלאות שעברו על עם ישראל מאז החורבן, מניין ארבע מלכויות באמצעות ארבע החיות מחזון דניאל ופירוש דברי הגאווה של מלכות אדום. יש בפיוט גם מקבילות לשוניות אופייניות לשני הזולתות של ר' משלם.³⁰ בסליחה זו, כמו בשני פיוטי הזולת הנזכרים, משקל הטורים רופף, ואין הקפדה על נורמת חריזה בשני עיצורי שורש. אם אמנם ר' משלם הוא מחברה של סליחה זו, הרי אפשר שלקח כאן דוגמה, כמו בפיוטי הזולת שלו, מפיוטיו של אמת.³¹ נראה אפוא, אם כי לא ודאי, שיש לייחס את הסליחה 'אל ימעטו לפניך' למשלם בר קלונימוס.³²

28 ביאור: מליח: מלקרא קריאת שמע. עדות שקר: לכפור על ידי אמונת השילוש. להכחד: להשמיד. בפומבי: בציבור ולא בחשאי. לטהר: להעיד (מן הארמית).

29 לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 490–492.

30 רשימת המקבילות: עיצם, נאצות, בחרף, עישה (גם בפיוטים אחרים של ר' משלם), דוכיות, לשנות דת, ערער עד היסוד.

31 אם כן נראה שבפיוטי הקרובה, העבודה והיצירות הולך ר' משלם כאמור לפי נורמות החריזה והמשקל של ר' שלמה הבבלי, ובפיוטי הזולת ובסליחה – על פי דוגמת פיוטיו של אמת. התופעה מעניינת אך לא בלתי אפשרית. אפשר גם שמדובר בשתי תקופות שונות ביצירתו הפייטנית.

32 על הטור 'פרא נוהק לשחר ולשפף', המופיע לקראת סופה של הסליחה, עיין להלן. כדאי להזכיר כאן גם את הסליחה 'אולת יד אם נהלאה', החתומה גם היא 'משלם'. בסליחה זו בא הטור: 'שנים פמה מאות יגיע ונלאה' (ש' 21), המקביל לטור 'אשר קראוני זה שנים פמה מאות' שבסליחה 'אל ימעטו לפניך' (ש' 1). אין להוציא מכלל אפשרות שגם הסליחה 'אולת יד אם נהלאה' שייכת לר' משלם בר קלונימוס, אך מכלל השערה לא יצאנו. (אמנם נראה ששתי הסליחות נכתבו לפני מלאות אלף שנים לחורבן, כאשר מנו עדיין מאות שנים לחורבן [הערת א' לוין].)

ב. גזרות במאות העשירית והאחת עשרה בפיוטי איטליה

פייטני איטליה הקדומים חיו תחת שלטון נוצרי. פייטני דרום איטליה – תחת שלטון ביזנטי; ופייטני מרכז איטליה וצפונה – בנסיכויות מקומיות או תחת שלטון הקיסרות הרומית הפרנקית. הנסיכויות והשלטון הפרנקי היו נתונים להשפעת הנצרות המערבית, שמרכזה ברומא. בימי קרל הגדול כללה קיסרות זו גם את גרמניה וצרפת, ובימי יורשיו נתפצלה לממלכות נפרדות. השפה הרשמית באזורים הדרומיים הייתה השפה היוונית, ובצפון – השפה הלטינית. מצב זה נמשך עד לאחר אמצע המאה האחת עשרה, עד שגורש השלטון הביזנטי לגמרי מדרום איטליה (בשנת 1071 לסה"נ).³³ מצבם של יהודי צפון איטליה במאות העשירית והאחת עשרה לא היה קשה באופן יחסי. המדובר הן באזורי הנסיכויות שבמרכז איטליה, הן באזור רומא והן בצפון, שהיה כפוף לשלטון הפרנקים. מדיניות האפיפיור הייתה בדרך כלל סובלנית. מן הידיעות ההיסטוריות עולה שעיקר הלחץ היה בתחום הכלכלי, שבו הוטלו חדשות לבקרים גזרות והגבלות שונות. אין ידיעות על גזרות שמד או על מקרי הרג רבים, אך יש עדויות מעטות על ויכוחי דת ופרעות מקומיות.³⁴ באמצע המאה האחת עשרה נעשה ניסיון לכפות על יהודי בנוונטו טבילה, אך הוא נכשל לאחר שהאפיפיור גינה את המעשה.

לעומת זאת בדרום הביזנטי היה מצבם של היהודים קשה מאוד. הפשיטות והכיבושים הבלתי פוסקים של גורמים מוסלמיים שונים (ובמאה האחת עשרה גם של הנורמנים) לא פסחו על יהודי הערים האיטלקיות. בבארי לבדה היו שישה חילופי שלטון במאות התשיעית והעשירית.³⁵ בשנת 925 לסה"נ נהרגו באוריה עשרה רבנים, ויהודים נלקחו בשבי לאפריקה, ובשנת 950 לסה"נ הותקפה בארי פעם נוספת, ושוב נלקחו שבויים יהודים.³⁶ בשנות השלושים או הארבעים של המאה העשירית הטיל הקיסר הביזנטי רומנוס לקפנוס גזרות על היהודים.³⁷ כשהגיעו הידיעות על הגזרות לדרום איטליה נערכו התקפות על יהודי בארי ואורטנו, וכמה מנכבדי הקהילות נאסרו ונרצחו. יש בידינו גם תיאור של מקרה הרג עצמי על קידוש השם.³⁸ אפשר שגזרות אלה הביאו לבריתיה של יהודים לאזורים שמחוץ לשליטה הביזנטית.

33 עיין: ב' רות, 'איטליה', רות וברס, תקופת האופל (לעיל הערה 8), עמ' 60–72.

34 אמנם תקופה זו מתאפיינת במיעוט ידיעות היסטוריות על קהילות צפון איטליה בכלל, ולכן הרושם הכללי יכול להיות מוטע קצת.

35 רות, איטליה (לעיל הערה 33), עמ' 242, הערה 6.

36 שם. עדויות על שבי, גלות ומוות השווה: קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 30, שו' 25; עמ' 33, שו' 4; עמ' 38, שו' 10.

37 עיין: שרף, היהודים בביזנטיון (לעיל הערה 8) עמ' 38; צוקרמן, המרת הכוזרים (לעיל הערה 8), עמ' 255; ב"צ דינור, ישראל בגולה, א: מימי כיבוש ארץ ישראל על ידי הערבים עד מסעי הצלב, ספר א: מעמדם של היהודים בארצם ובארצות פזוריהם בעמים ובמדינות, תל אביב תשי"ט, עמ' 134, סעיפים טז–יז. על שנת תחילתן של גזרות רומנוס לקפנוס עיין להלן.

38 רות, איטליה (לעיל הערה 33), עמ' 64–65; J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, 1931, pp. 23–27.

הפייטנים העיקריים במרכז איטליה ובצפונה במאה העשירית היו שלמה הבבלי³⁹ ובני משפחת קלונימוס מלוקה. מן המאה האחת עשרה נותר לנו בעיקר עיזובנו של יחיאל בר אברהם מרומא.⁴⁰ מן הדרום הביזנטי יש בידינו מהמאה העשירית בעיקר כמה פיוטים אנונימיים, המופיעים באוסף סליחות איטלקי קדום שגילתה טובה בארי.⁴¹ האוסף מועתק בקטע גניזה (כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית רוסית, אוסף אנטונין 905), והסליחות הכלולות בו נתחברו כנראה בדרום איטליה. שני פיוטים מתוך האוסף נכתבו כנראה בידי מחבר אחד: 'אזרנו מלכי ארצות' ו'ארבע חיות אכלונו'. שניהם בנויים במבנה תלת-טורי, והם דומים מאוד מבחינת התוכן, הסגנון והלשון הבלתי מהוקצעת, וסמוכים זה לזה בכתב היד. תאריך המופיע באחד מהם מורה שהפיוט נתחבר לכל המאוחר בשנות השמונים של המאה העשירית. עניין שני הפיוטים האלה הוא שעבודם של ישראל לאומות שונות, ומפאת חשיבותם לנושא הנדון הם נדפסים להלן, בנספח למאמר.⁴² מאיטליה הביזנטית במאה האחת עשרה עומדות לפנינו יצירותיהם של אליה בר שמעיה ובנימן בר זרח.⁴³ נבדוק תחילה את פיוטיהם של פייטני מרכז איטליה וצפונה ואחר כך את פיוטי הדרום הביזנטי. עזרא פליישר כבר הראה שהגזרות המתוארות בפיוטי שלמה הבבלי אינן קשורות יחסית לגזרות המתוארות על ידי פייטנים אחרים, והן כוללות בעיקר גזרות כלכליות וויכוחי דת.⁴⁴ תיאורי הרג ושמד נדירים בפיוטיו. במקום אחד הבבלי מתאר כנראה שרפת בית כנסת וספרי תורה:

חַזֵּה חוֹסֵיךְ טְרוּפִים

יְבוּלֶיךָ וְדִתְךָ נִשְׁרָפִים

(אתאנו לך בקש רחמים, טורים 34–35)

39 שלמה הבבלי חי בוודאי במרכז איטליה או בצפונה. פליישר שלל את האפשרות שהיה איש רומא, וקבע את מקום פעילותו בצפון איטליה, על פי מקומם הגאוגרפי של ממשיכי דרכו. ראה: פליישר, שלמה הבבלי (לעיל הערה 21), עמ' 17–18, 30. גם אם נקבל את דבריו של פליישר שהכינוי 'הבבלי' אי אפשר שהוא רומז לעיר רומא עצמה, עדיין קיימת האפשרות שמקום פעילותו של הבבלי היה אכן בעיר רומא. גם פליישר לא הביא כל נימוק השולל אפשרות זו. אם בודקים את אסכולת הפייטנים שהושפעה משיטותיו של הבבלי בחריזה, במשקל התיבות ובחיבור יוצרות מרובעים כדוגמת 'אור ישע מאושרים', הרי העיר רומא דווקא מתאימה מאוד כמקום פעילותו, כי שיטתו הפייטנית השפיעה בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת עשרה הן על פייטני לוקה, הן על פייטני רומא עצמה (בהם יחיאל בר אברהם ושבתאי בר משה) והן על ר' אליה בר שמעיה, איש בארי. אפשר שמרכזותה של ישיבת רומא קיבצה אליה תלמידי חכמים, ושהם למדו בה גם את שיטתו הפייטנית של שלמה הבבלי. ר' משלם בר קלונימוס, תלמידו של ר' שלמה הבבלי, כונה לעתים גם הוא 'איש רומי', ואפשר שלמד ברומא בצעירותו. עיין: גרוסמן, חכמי אשכנז (לעיל הערה 23), עמ' 51. פעילותו של הבבלי ברומא עצמה מסבירה גם את העובדה המוזרה שכתובת יוצרות מרובעים לפסח (כדוגמת 'אור ישע מאושרים') נתאוצרה לדורות דווקא בקרב פייטני העיר רומא. עיין: פליישר, שלמה הבבלי (שם), עמ' 378–379. (אמנם יש לציין שסליחותיו של שלמה הבבלי נעדרות כמעט לגמרי ממחזורי איטליה, ושמה זה סימן להיותו פייטן צפוני [הערת א' לוי]).

40 בתקופת ר' יחיאל חי ברומא גם הפייטן שבתאי בר משה, אבל פיוטיו לא נבדקו לצורך מאמר זה.

41 עיין: ט' בארי, 'השלמת הסליחה "אלה וכחש" לר' סילנו', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 255–260.

42 סליחות נוספות מן האוסף נראות קדומות אף הן. אפיונים נוספים לסליחות אלה ראה: בארי (שם). לפי הממצא הפלאוגרפי אפשר שהאוסף כולו הועתק עוד במאה העשירית.

43 על שאלת שייכותו של בנימן בר זרח לדרום איטליה עיין להלן.

44 פליישר, שלמה הבבלי (לעיל הערה 21), עמ' 133–135.

אפשר שבטורים אלה רמזו הבבלי למה שידוע לנו על שרפת בית כנסת וספרי קודש בזמן גזרת השמד של רומנוס לקפנוס, ולהתקפות על יהודי בארי באותה עת.⁴⁵ בשני מקומות בפיוטיו מוזכר הרג על קידוש השם, אבל ספק אם הכוונה לגזרה קונקרטית:

מִדְרָם גִּזְרֵי וְנִצְרָא פְּרוּחִיָּה קְרוּצִים

(תוחלת ישראל חסד לא נעזב, טור 20)

זָר לֹא נִשְׁלָכִים וְעֵלִיד נִצְלָכִים

(תערוג אליך כאל על אפיקים, טור 16)

את הסליחה 'אני יום אירא' כתב הבבלי כנראה בעקבות גזרת שמד מסוימת שחלה דווקא בימיו שלו.⁴⁶ כבר הזכרנו את המסורת המפרשת את הטור 'חשוך הנשאר מלכתשם בבית הבד' (מתוך אותה סליחה) לעניין גזרות בסילאוס הראשון. אך כאמור קשה מאוד לקיים מסורת זו, כי גזרות אלה חלו כשני דורות לפני שלמה הבבלי. אם רוצים אנו לקיים לפחות חלק מן המסורת הנזכרת, אפשר לשער שאמנם הסליחה חוברת בעקבות גזרת שמד ביוניטית,⁴⁷ אך המדובר בגזרת השמד בימי רומנוס לקפנוס, שאכן הייתה בתקופת חייו המשווערת של שלמה הבבלי. בעקבות הבבלי הסמיך גם יחיאל בר אברהם, בן המאה האחת עשרה, את הדימוי של כתישה בבית הבד לענייני קידוש השם:

קְדוּשָׁה שְׁמֵךְ שְׁכָם אֶחָד חוֹטְבִי [...]

רְעוּצִים כְּמִגְרָר בְּבֵית הַבַּד וְקוֹטְבִי

(אבוא ברוב חסדך, טורים 37, 39)

אם יש ממש במסורת הפרשנית הנזכרת באשר לפיוט של שלמה בבלי, יש להחילה גם על דברי ר' יחיאל.

בפיוטי בני משפחת קלונימוס לא מצאנו הן לגזרות קונקרטיות שחלו בימיהם. אך כאמור בפיוטי הזולת והסליחה של משלם בר קלונימוס בא כנראה אזכור לגזרות בסילאוס הראשון בעניין האיסור על קריאת שמע.

גם יחיאל בר אברהם הזכיר מקרי שמד, כנראה באופן כללי בלבד, כחלק משאיפתם הקבועה של הגויים לנצר יהודים. אבל גזרת אסירים הזכרה בפיוטיו פעמיים. אפשר שהסליחה 'אני הגבר ראה עני' נכתבה בעקבות מאסר של נכבדי קהילה או תלמידי חכמים:

45 עיין: רות, איטליה (לעיל הערה 33), עמ' 64.

46 כך נראה על פי תחילת הפיוט, על פי הטורים 'זה דרךם טובי עם איבד', 'כמעט קלו לא יעדרו דבר', 'סרנו וסערנו ונשקפה חרב היונה' (טורים 7, 11, 15), על פי רצף האירועים המתוארים לכל אורך הפיוט, וכן לפי קריאות הנקמה שבסופו. למרות זאת אפשר שמדובר בגזרה שר' שלמה הבבלי שמע עליה ולא חווה אותה בעצמו, כי תיאור הדברים נראה מרוחק. ועיין: פליישר, שלמה הבבלי (לעיל הערה 21), עמ' 132.

47 זאת אף על פי שר' שלמה הבבלי לא ישב בתחום השלטון הביזנטי. כבר העלינו את האפשרות שגם אמתי חיבר פיוטים על גזרות של קהילות רחוקות.

וְעֵתָהּ בְּרֹזֶל בָּאָה נִפְשִׁי / וְאַזְעַק חֶמֶס לְצֹאת לְחַפְשִׁי [...]
 לְעֵת מִרְפָּא עֲדִיד נִצְתִּיר / לְכֹלֹת הַפֶּשַׁע, אֲסִירִים מִתִּיר [...]
 פְּרוּזִנִי נִכְבְּדִי בְּזֻקִים רוֹתְקוֹ
 ('אני הגבר ראה עני', טורים 11–12, 23–24, 34)⁴⁸

וכן בסליחה אחרת:

אֶסְרוּ קְצִינִיָּה נִדְרוּ מִקֶּשֶׁת
 ('יושב שאנן דורך נעקשת', טור 4)⁴⁹

אשר לפייטני דרום איטליה, כאמור אין בידינו הרבה מיצירתם במאה העשירית. שני הפיוטים בקטע הגניזה מאוסף אנטונין, 'אורנו מלכי ארצות' ו'ארבע חיות אכלונו', מדגימים היטב את האווירה בקהילות הדרום, שחוו פשיטות וכיבושים תכופים, ושצבאות שונים פקדו אותן מפעם לפעם. לאחר שסיים הפייטן את דבריו על ארבע המלכויות הקלסיות כתב:

סִבְבוּנִי פָּרִים תַּנִּים / סִיגְרוֹנוּ נְמָלִים [וְשִׁפְנִים] / סִיעְרוֹנוּ אֶרְבֵּה וְהַמִּזְנִים
 עִירְעָרוֹנוּ פִּתְנִים וְנַחֲשִׁים / עֲקָרְבִּים מְרוֹגְשִׁים / עֲלִינוּ [מְאֹד] מִתְּלַחֲשִׁים
 פָּעְרוּ פִּיהֶם לְבִלְעִינוּ / פָּתַח כֶּקֶּבֶר בְּלוּעִינוּ / פָּנִינוּ שְׁאֵפוֹ בְּחִיבּוּלִינוּ
 ('ארבע חיות אכלונו', שו' 15–17)

ובפיוט המקביל:

נִסְתִּי מִפִּי אֶרֶי וּפְנֵעוֹנִי דוֹבִים / וּמִפִּי דוֹבִים בְּלֵעוֹנִי זְאֵבִים / וּמִפִּי זְאֵבִים נִשְׁכּוֹנִי עֲקָרְבִּים
 סִרְתִּי מִפִּי עֲקָרְבִּים וּסִבְבוּנִי נַחֲשִׁים / וּמִפִּי נַחֲשִׁים שְׂרָפוּנִי פִּתְנִים קִשִּׁים / וּמִפִּי פִּתְנִים שָׂרָף
 רוֹגְשִׁים
 ('אורנו מלכי ארצות', שו' 14–15)⁵⁰

נראה שיש בדברים הד חזק להרגשת הרדיפה הקבועה של יהודי דרום איטליה.⁵¹ בפיוטיו של אליה בר שמעיה, איש בארי בתחילת המאה האחת עשרה, שולבו קריאות רבות להצלה משעבוד הגויים ומצרותיהם.⁵² בולטים בתוכם לפחות שני פיוטים שנראה שנכתבו בעקבות גזרה

48 ביאור: פרוזוני נכבדי: ראשי נכבדי.

49 ביאור: נדרו מקשת: מפחד הקשת (יש' כב 3).

50 הפייטן התבסס על מדרשים שזיהו את אומות העולם כחיות שונות, עיין בביאור לפיוט, בנספח למאמר.

51 על אווירה דומה בסיציליה בעקבות מלחמת אורחים ופלישות שונות ראה במכתב של יהודי מפלרמו: מ' בן-ששון, יהודי סיציליה 825–1068: תעודות ומקורות, ירושלים תשנ"א, עמ' 15–20.

52 על מאורעות שמד והרג שאינם בגדר קונונציה שירית עיין: פיוט אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 148. זיהויו של אליה בר שמעיה כאיש בארי מבוסס על פסק הלכתי שהוא חתום עליו כאחד מדייני העיר. עיין: קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 50; צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 139; ח' שירמן, 'השירה העברית באיטליה מראשיתה עד לסוף המאה הי"א', רות וברס, תקופת האופל (לעיל הערה 8),

מסוימת. הפיוט 'אויבים חיבים אין לנגדם' נכתב אולי בעקבות מזימות תכופות של נוצרים ומוסלמים שכללו מאסר של יהודים:

סוֹד הָעֲרִימוֹ אֱהִלִּי אָדוֹם וְיִשְׁמַעְאֵלִים [...]
 קָמִים אֶסְרוֹנִי וְאֵין אֶגְדִּי מִתִּיר
 ('אויבים חיבים אין לנגדם', טורים 29, 37)

הפיוט 'אויבים קמו עלי על לא חמס' נכתב כנראה בעקבות גזרה כלכלית. בקשות הנקמה והקללות הארוכות מלמדות שהגזרה הייתה חמורה במיוחד. נראה שגם ר' אליהו הזכיר את ריבוי הכיבושים וחילופי השלטונות שראה בימיו:

שְׁלֵמִיד לְבוּשִׁים שְׁפוּטִים בְּאַרְבַּעַת שְׁפָטִים
 תִּמּוּ פֶסוּ בְּאֵשׁ וּבְמִים נִשְׁפָּטִים
 אֲכֹלִי נֶמֶר וּבִשְׁנֵי אֲרִיּוֹת לְעוּטִים
 לְחוּמֵי רֶשֶׁף וְשֵׁן בְּהִמּוֹת וְעִיטִים
 ('אבדו חכמי גזית', טורים 21–24)

כמה פעמים מוזכרים בסליחותיו אירועי מאסר:

קָמִים אֶסְרוֹנִי וְאֵין אֶגְדִּי מִתִּיר
 ('אויבים חיבים אין לנגדם', טור 37)
 לְכַבֵּל עֲתָה נִכְבְּדִי אֲסוּרִים בְּזִיק
 ('אטתי מטתי מרב צרה', טור 15)
 נְטִיתִי וְלַהֲרֹג נִמְסַרְתִּי
 נִוְתַתִּי בְּזָקִים וְאִוְסַרְתִּי
 ('אבותי כרבת ריבם', טורים 53–54)

אף מקרי הרג מוזכרים, כולל מוות על קידוש השם:

דִּלְהָ וְהַצֵּל לְקוּחֵי מוֹת וְלַהֲרֹג מָטִים
 ('תחרות רגז הניח ותזכר', טור 37)
 יְרוּדִים נְדוּדִים הָרוּגִים בְּשִׁמְךָ מְלָקוּב
 ('איך אפתח פי בחיך', טור 19)

עמ' 150. אבל שיטות החריזה והמשקל שלו אינן דומות לאלו של שאר פייטני דרום איטליה, אלא דווקא לשיטת שלמה הבבלי ותלמידיו, כדוגמת ר' משלם בר קלונימוס, ומאוחר יותר ר' יחיאל בר אברהם. אם כן אפשר שר' אליהו בר שמעיה שהיה בצעירותו באזור רומא (שמא לצורך לימוד בישיבתה), ושם אימץ את שיטות המשקל והחריזה הצפוניות. ב'מגילת אחימעץ' מסופר שכמה מבני משפחת אחימעץ שהו גם הם באזורים הלא-ביונטיים בעת הפרעות בדרום איטליה. ועיין גם להלן הערה 94.

תמיד עליך ובוחה

נחשכנו כצאן טבחה

(אל אלהים אעתר ולבי יחרד', טורים 31–32)

למה נמות נגדך [...]

ערוץ גולגולת חרדיך

(אויבים חיבים אין לנגדם', טורים 4, 6)

פיוטיו של בנימן בר זרח דומים לאלה של אליה בר שמעיה. גם בהם הוזכרו מקרי הרג, קידוש השם ומאסר:

כאש ובמים פשכי ובבזה נדונים / בכל יום באכזריות ופשטף אף

(אל נא תיסר באי עדיך', טור 2)

כי עליך הורגנו כל היום

(איה קנאתך וגבורותך בעשותך נוראות', טור 6)

קדקוד פושטים מול שחיטה ומליקה

(אפס ריח נחוחי אשים', טור 10)

מאז ועד עתה אנחנו נדחים

נהרגים נשחטים ונסבחים

(איך נפתח לפניך דר מתוחים', טור 7)

חבושה בבתי כלאים חרושה פשדה

(אדברה וירוח לי', טור 15)

אף אם אין בידינו פרטים היסטוריים ברורים על אירועים אלה, נראה שאכן מדובר על מקרים שקרו ממש בימיו של בנימן בר זרח, ושאינן אלו תיאורים כלליים בלבד.

ר' בנימן מזכיר פעמים רבות שישראל משועבדים בימיו לעמים שונים:⁵³

רדופה ודלוקה כאשר ירדוף הקורא

קלועה כבקלע מחזיר לפרא

(תפוצת בת יהודה הנזרת', טורים 3–4)

ביד כל אומה ולשון נתתי למסרני

(אלי אלי למה עזבתני ותמסרני', טור 1)

בין כל אומה ולשון אני לבד נוקשתי

(אדברה וירוח לי', טור 3)

53 השתקפותן של התקפות המוסלמים על דרום איטליה בפיוטי התקופה תידון להלן בנפרד.

לְחוֹצִים עֲבוּדִים תַּחַת יָד כָּל אֻמָּה

('אִיהָ קִנְאָתָךְ וּגְבוּרֹתֶיךָ בַּעֲשׂוֹתָךְ נִרְאָה', טור 8)

הַתְּמוּנָה הַכִּלְלִית הָעוֹלָה מִבְּדִיקַת פִּיּוֹטֵיהֶם שֶׁל פִּיטְנֵי אִיטַלְיָה מִן הַמָּאָה הָעֲשִׂירִית וְהָאֶחָת עֲשָׂרָה הִיא שֶׁמִּצָּבֶם שֶׁל יְהוּדֵי מִרְכּוֹ אִיטַלְיָה וְצִפּוֹנָה (וּבִתּוֹכָם יְהוּדֵי רֹמָא) בְּנֵי הַתְּקוּפָה הִיָּה טוֹב בַּהֲרַבָּה מִמִּצָּבֶם שֶׁל יְהוּדֵי דְרוֹם אִיטַלְיָה, הַבִּיזְנוּטִית. תְּמוּנָה זוֹ חוֹפֶפֶת לַגִּמְרִי אֶת הַתְּמוּנָה הַהִיסְטוֹרִית שֶׁהִבָּאֵנוּ לַעֲלִיל.

מִקּוֹר עֲבָרֵי הָרֹמָז לְזִמְנֵן שֶׁל גִּזְרוֹת רֹמָנוֹס לִקְפָּנוֹס הַסְּלִיחָה שֶׁל אֲמַתִּי 'לְמָה ה' תַּעֲמֹד בְּרַחוּק' עוֹסֶקֶת כְּאִמּוֹר בְּגִזְרוֹת בְּסִילָאוֹס. הִיא יְדוּעָה מֵתוֹךְ כְּמָה כְּתָבִי יָד אֲשַׁכְּנוּזִים.⁵⁴ בְּסִילָאוֹס עֲצָמוּ מוֹזְכָּר בָּהּ: 'לִקְץ תְּכָלִית קָם מֶלֶךְ עֹז פָּנִים' (טור 15). הַמִּילָה 'תְּכָלִית' אֵינָה בְּרוּרָה, אֲךָ נִרְאָה שֶׁהִיא רֹמֶז לַתִּאֲרִיךְ מִסּוּיָם. אִם נִפְרֹשׁ 'תְּכָלִית' כְּגִמְטְרִיָּה שֶׁל מִסְפֵּר הַשָּׁנִים שֶׁעָבְרוּ מֵאֵז הַחֹרֶבֶן נִגִּיעַ לִשְׁנַת 928,⁵⁵ אֲבָל שָׁנָה זוֹ מֵאוֹחֶרֶת לְזִמְנֵן גִּזְרוֹת בְּסִילָאוֹס וְלַתְּקוּפָה חִייוֹ שֶׁל אֲמַתִּי.

חִיזוּק נוסף לַכֹּךְ שֶׁהַמִּילָה 'תְּכָלִית' רֹמֶז לַתִּאֲרִיךְ כִּלְשָׁהּ יֵשׁ בַּעֲבוּדָה שֶׁרְבִים מִפִּיטְנֵי אִיטַלְיָה רִגְלִים לְהוֹכִיר בְּפִיּוֹטֵיהֶם אֶת מִסְפֵּר הַשָּׁנִים שֶׁעָבְרוּ מֵאֵז הַחֹרֶבֶן.⁵⁶ אוֹכּוֹר מִסְפֵּר שָׁנִים בַּעֲזֶרֶת גִּימְטְרִיָּה בָּא פֶּעַם אֶחָת גַּם בְּפִיּוֹט שֶׁל ר' שְׁלֹמֹה הַבְּבִלִי.⁵⁷

בְּשִׁלּוּשָׁה כְּתָבִי יָד אֲשַׁכְּנוּזִים יֵשׁ לְמִילִים 'לִקְץ תְּכָלִית' נוסח מֵתוֹקָן: 'לִקְץ שְׁנַת תַּתְנ"ו'.⁵⁸ תִּיקוֹן זֶה, שֶׁנַּעֲשֶׂה לְאַחֵר גִּזְרוֹת תַּתְנ"ו, מֵרָאָה שֶׁגַּם יְהוּדֵי אֲשַׁכְּנוּזֵי פִּירְשׁוּ אֶת הַמִּילָה 'תְּכָלִית' כְּרֹמֶז לַתִּאֲרִיךְ כִּלְשָׁהּ, אֲלָא שֶׁהֵם רָצוּ לְהַסֵּב אֶת תִּיאֲוֹר גִּזְרֵת הַשְּׁמֵד הַקְדוּמָה לַתִּיאֲוֹר גִּזְרֵת הַשְּׁמֵד שֶׁל תַּתְנ"ו. כִּיצַד נִסְבִּיר אֲפּוֹא אֶת הַבִּיטוּי 'לִקְץ תְּכָלִית' בְּפִיּוֹטוֹ שֶׁל אֲמַתִּי? נִרְאָה שֶׁהַמִּילָה 'תְּכָלִית' עֲצָמָה מֵהוּוּה תִּיקוֹן שֶׁל תִּיאֲרִיךְ קִדּוּם יוֹתֵר, שֶׁהִיא כְּתוּב בְּפִיּוֹטוֹ הַמִּקּוּרִי שֶׁל אֲמַתִּי.⁵⁹ הַתִּיקוֹן נַעֲשֶׂה עוֹד בְּאִיטַלְיָה לְפָנֵי שֶׁהַפִּיּוֹט נִדָּד צִפּוֹנָה. הַפִּיּוֹט הִגִּיעַ אֲפּוֹא לְאֲשַׁכְּנוּזֵי כְּבֵר בְּצוּרָתוֹ הַמֵּתוֹקֶנֶת, שֶׁם תּוֹקָן פֶּעַם שְׁנִיָּה לְאַחֵר גִּזְרוֹת תַּתְנ"ו, וְנוֹסַח הַתִּיקוֹן נִקְלַט בְּחֶלֶק מִכְּתָבִי הַיָּד. הַתִּיקוֹן הַקְדוּם 'תְּכָלִית' רֹמֶז כְּנִרְאָה לְגִזְרוֹת שֶׁהָיוּ סָבִיב שְׁנַת 928. רֹמָנוֹס לִקְפָּנוֹס עָלָה לְשִׁלְטוֹן

54 עֵינֶן: קִלְאָר, מְגִילַת אַחִימֶעֶץ (לְעִיל הָעֵרָה 8), עֵמ' 135. הַפִּיּוֹט נִמְצָא גַּם בְּכ"י לֹנְדוֹן, מוֹנַטִּיפּוֹרִי 241, דף 97, ע"א-ע"ב.

55 יְהוּדֵי אִיטַלְיָה חִישְׁבוּ אֶת תִּיאֲרִיךְ הַחֹרֶבֶן לִשְׁנַת 68 לְסִפְרָה, עַל זֶה יֵשׁ לְהוֹסִיף 'תְּכָלִית' (860).

56 הַשּׁוּוּה: פִּלִּיִּשֶׁר, שְׁלֹמֹה הַבְּבִלִי (לְעִיל הָעֵרָה 21), עֵמ' 33 (לִגְבֵי סִילָנוּ, מֹשֶׁה בֶּר קִלְוִימוֹס וְשְׁלֹמֹה הַבְּבִלִי); לְעִיל הָעֵרָה 32 (לִגְבֵי מִשְׁלָם בֶּר קִלְוִימוֹס); וְלִהְלֵן הָעֵרָה 114 (לִגְבֵי ר' בְּנִימֵן בֶּר זֹרַח).

57 בְּטוֹר 'זֶה פְּעָמִים קָצִיר וְלֹא עֶצְרָה', הָרֹמָז לְשִׁמּוֹנָה מֵאוֹת שְׁנֹת גְּלוּת (פְּעָמִים קָצִיר). הַמּוֹבָאָה הִיא מֵתוֹךְ הַסְּלִיחָה 'אֲךָ בֶּךְ מִקּוֹה יִשְׂרָאֵל', טוֹר 14 (פִּלִּיִּשֶׁר [שֵׁם], עֵמ' 280). הַבִּיאֹר הוּא עַל פִּי מִסּוֹרֶת הַמּוֹבָאָה עַל יְדֵי בַעַל 'עֲרוּגַת הַבִּשְׁם' (שֵׁם).

58 עֵינֶן: קִלְאָר, מְגִילַת אַחִימֶעֶץ (לְעִיל הָעֵרָה 8), עֵמ' 136, שוֹרָה 96, וְכֵן הוּא בְּכָתֵב יָד לֹנְדוֹן, מוֹנַטִּיפּוֹרִי 241, דף 97, ע"ב.

59 לְפִי זֶה הַנוֹסַח הַמִּקּוּרִי שֶׁל הַטּוֹר אֵינוֹ בִּידִינוּ. תִּיאֲרִיכִים מוֹפִיעִים בְּפִיּוֹטִים מֵתוֹקָנִים רַבִּים פְּעָמִים כְּדִי לְהַתְּאִיֵּם לַתְּקוּפּוֹת מֵאוֹחֶרֶת. דּוּגְמָא נּוֹסֶפֶת לַכֹּךְ רָאָה בְּפִיּוֹט שֶׁל ר' בְּנִימֵן בֶּר זֹרַח, לִהְלֵן הָעֵרָה 114.

כבר בשנת 920 ועל כן הטור 'לקץ תכלית קם מלך עז פנים' (בצורתו המתוקנת) אינו יכול לרמוז לתחילת מלכותו של רומנוס. מתקבל על הדעת, אם כן, שהטור רומז לגזרות רומנוס עצמן. אם כך, יש לפנינו עדות אוטנטית לכך שגזרות רומנוס החלו בשנת 928. הדמיון שבין גזרות בסילאוס לגזרות רומנוס גרם לכך שהתאור המקורי הבא בפיוט הוסב בקלות לגזרות רומנוס.⁶⁰

הסליחה 'איה קנאתך וגבורתך העצומות' לר' חכים הסליחה 'איה קנאתך וגבורתך העצומות' ידועה מתוך כתב יד אשכנזי אחד.⁶¹ היא חתומה 'חכים הזקן' או 'חכים חזק', והכותרת בכתב היד היא: 'מר' חכים בניגון "אנוש רימה".⁶² הסליחה פותחת בתיאור ארבע המלכויות: הקב"ה הציל את ישראל משלוש המלכויות הראשונות, אך עם ישראל עדיין נתון בשעבוד המלכות האחרונה.⁶³ תחת שלטון מלכות זו ישראל נהרגים בעת שהם מזכירים את ייחודו של הקב"ה, והם נתונים בבתי כלא. בהמשך מתואר בפיוט אירוע שמד של ילדים שניתנים לטבח, ושנהרגים על קידוש השם. כנסת ישראל היא כאישה היושבת נדודה ובדודה. אחת עשרה המחרוזות האחרונות מוקדשות לבקשות נקמה וקללה שיבואו על 'רומי ואדומי החושבים לכבות את האהבה', ומשולבים בהן פסוקי קללה רבים. מבנה הפיוט אינו רגיל: הוא עשוי מחרוזות בנות שני טורים ארוכים, שאינם שקולים במשקל קבוע. מבנה כזה עושה רושם קדום ובלתי מהוקצע, והוא ידוע דווקא באיטליה או בביזנטיון הקדומות.⁶⁴ סימונו של הפיוט נראה אף הוא בלתי מגובש, ואינו מתאים לפיוט מסוגת הסליחה:

נא קול יי משלם גמול לאויביו

פצאת השמש בגבורתו יזרית על אוהביו

(איה קנאתך וגבורתך העצומות, טורים 55–56)

לשונו של הפיוט מזכירה פיוטים איטלקיים קדומים. אין בה תחכום פייטני, ויש בה לעתים חוסר דיוק.⁶⁵ הזכרת ארבע המלכויות בראשית הפיוט, הביטוי 'דוכיות' והכינוי לספר ישעיה 'ספר נחמות' –

60 על זמנו המשוער של גזרות רומנוס עיין במקורות המוזכרים בהערה 37 לעיל. ההשערה שהגזרות החלו בשנת 928 אינה סותרת את התאריכים המאוחרים יותר הנזכרים שם, הרומזים כנראה להמשך הגזרה. כאמור, הדמיון שבין גזרות בסילאוס לגזרות רומנוס (שתיהן גזרות שמד של מלך ביזנטי בן אותה שושלת ולשתיהן היה כנראה גם אופי דומה) הביא לכך שגם הטור 'חשוד הנשאר מלכתשם בבית הקד' (של ר' שלמה הבללי), המכוון אולי במקורו לגזרות רומנוס, נתפרש באשכנז על גזרת בסילאוס. גם פיוטיו של ר' משלם שנוכרו לעיל מכוונים אולי לשתי הגזרות יחדיו.

61 כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 15 (שטיינשניידר 133).

62 א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"א (ירושלים תש"ו), עמ' ז–זב. צונץ מנה כמה אנשים בשם חכים בני סוף המאה האחת עשרה ואילך. ראה: צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 341.

63 באופי המיוחד של סקירה 'היסטורית' זו נדון בהמשך.

64 כך בנוי פיוטו של שפטיה ('ישראל נושע ביי תשועת עולמים'), פיוט אחד של אמתי ('אנחנו לא נדע מה נעשה [...] אשר הראיתנו') והפיוט 'אנס אותי מלך אדום' שהוזכר לעיל (אמנם פיוט זה שקול במשקל מיוחד, עיין פליישר, בחינות [לעיל הערה 12], עמ' 138).

65 דוגמאות: מעבר מגוף לגוף: 'זהן עברו' (במקום: והם עברו); יחיד ורבים: 'הותר חרצובותם' (במקום: הותרו); 'גרה

כולם מזכירים פיוטים איטלקיים.⁶⁶ להלן נראה שהזכרת שתי מלכויות נוצריות, 'רומי ואדומי החושבים' וכו', אופיינית גם היא לפיוטי איטליה. כאמור בפיוט נזכרת גזרת שמד של מלכות אדום, שנכרכו בה מאסר והרג של ילדים על קידוש השם. תיאור השמד פותח כך:

ועוד מערימים סוד לאבד השארית
זמירות חקיד בבית מגורותם בןכרם אתריך עורגים
זכרון יחודך בעת משמיעים מיד נהרגים [...]
חבויה בבתי כלאים חבושה בנחושותים
טלאיה כנמסרו לשבח למשכה
טבחה טבחה יינה מסכה [...]
ילדים אין בהם מום ואין מספר לעלמות

(איה קנאתך וגבורתך העצומות, טורים 12–14, 16–18, 20)

תיאור זה מקביל ברובו למסורות שהובאו על גזרות בסילאוס, ולא מן הנמנע שלפנינו עוד פיוט שנזכר בו גזרות אלה. מנגד הרג הילדים המצוין כאן אינו ידוע ממקורות אחרים בקשר לגזרות בסילאוס. אפשרות סבירה היא שמסופר כאן על גזרת השמד של רומנוס לקפנוס.⁶⁷ שם הפייטן, חכים, מקורו בארצות האסלאם, ומתקבל על הדעת שמשפחתו עברה לאיטליה מאחת מארצות המוסלמים.⁶⁸

ענייה; חילופי נושא: 'באו במסורת הברית (ישראל, ומיד): ועוד מערימים סוד לאבד השארית' (הגויים); 'דלגו שבעים שנה' (באמצע דיבור ישיר לקב"ה).

66 הביטוי 'דוכיות' היה אהוב על כל פייטני איטליה הקדומים. דוגמאות: 'ד'כיות ים השלך צוננו' (ובדיה, 'אחד ויחיד ואין זר', טור 23); 'מ'יחליו בגולה ב'ד'כיות תהומים' (משלם, 'אתה אלהים ווולתך אין עוד', טור 48); 'מ'דוכיות תהומים' (יחיאל, 'אני הגבר ראה עני', טור 46). פייטני איטליה מרבים לתת כינויים לתורה ולספרי המקרא. דוגמאות: 'סמכתי יתדותי בספר שירה', 'שלא על חנם שר בשרי תלים' (אמתי, 'אין לנו אלהים עוד', טורים 19, 27); 'ספר תנחומיך' (התורה; שלמה הבבלי, 'אם אמרי אשכחה', טור 16); 'מ'אמר ספר חזיון' (משלם בר קלונימוס, 'אסיף ארש מלולי בניב דבב', שו' 9); ועל פיו: 'ועשה ככתב ספר חזיוני' (אליה בר שמעיה, 'אקדם אכף אבוא ביתך', טור 53). בעקבות אמתי הלך פעם אחת גם ר' שמעון בר יצחק: 'סמכתי יתדותי בספר החכמה' (בפיוט הרשות 'אתיתי לחננך בלב קרוע', שו' 10).

67 למחרות הבאה, 'עלובה על אפרוחיה אשר בין אצילי ידיה נרצחים' / 'עליך אביהם ועל קדשת שמך נטבחים' (איה קנאתך וגבורתך העצומות, טורים 31–32), יש מקבילה קרובה אצל ר' שלמה הבבלי: 'מ'צויתת חיפוי פספ ב'ירקרק חרוצים' / 'מדרס גז נגץ ואפרוחיה קרוצים' (תוחלת ישראל חסד לא נעזב, טורים 19–20), והשווה גם: 'ב'נץ ציפור דולק' / 'גוזל' ב'תר והמלק' (אין צור חלף, טורים 35–36); המדובר שם על גזרת היוונים). אך אין בזה כדי להוכיח קשר ישיר בין פיוטו של ר' חכים לבין פיוטי שלמה הבבלי.

68 'חכים' היה שם פרטי מוסלמי וגם כינוי (במשמעות פילוסוף, חכם או רופא). אם היו באשכנז יהודים בעלי שם זה במאות העשירית והאחת עשרה, אפשר לשער שבאו לשם מדרום איטליה, הסמוכה לארצות האסלאם. על כיבושי המוסלמים באיטליה עיין להלן. יש לשים לב שהכותרת בכתב היד 'מר' חכים בניגון "אנוש רימה" מסמיכה את ניגון הפיוט הזה לניגונו של פיוט דרום איטלקי אחר, פרי עטו של אליה בר שמעיה. לכן אפשר שגם הכותרת הגיעה לאשכנז מאיטליה. מנגד הפיוט אינו ידוע מן הגניזה הקהירית, ושום פייטן בשם חכים אינו מוכר מפיוטי הגניזה.

נראה לי שעדיף לשייך גם פיוט זה לקורפוס הדרום איטלקי או הביזנטי הקדום. על כל פנים יש לדעתי לשלול את האפשרות שהועלתה במחקר שהפיוט נתחבר באשכנז בעקבות גזרות תתנ"ו.⁶⁹ הפיוט רחוק מאוד מכל פיוטי תתנ"ו האחרים: לא נאמר בו דבר על חורבן קהילות אשכנז, על ההרג העצמי על קידוש השם ועל חורבן בתי המדרש ומות תלמידי החכמים. גם התיאור ה'היסטורי' של ארבע המלכויות, הבא בתחילת הפיוט, זר לפיוטי תתנ"ו. אמנם יש בו סימן אחד המזכיר כמה מפיוטי תתנ"ו, והוא הסיום הארוך במחרוזות שעניינן נקמה בגוים. אבל אפילו בין פיוטי תתנ"ו קריאות הנקמה הארוכות באות דרך כלל בקינות ולא בסליחות.⁷⁰

הסליחה 'אריבה לי את בת ריבי' לר' יצחק פיוט נוסף שתוארו בו בהרחבה אירועי גזרות הוא הסליחה 'אריבה לי את בת ריבי'.⁷¹ מתברר הוא פייטן בשם יצחק. חריות הפיוט היא בשני עיצורי שורש, בשיטת שלמה הבבלי. הוא פורסם על פי שני כתבי יד אשכנזיים, שאחד מהם אוצר בתוכו פיוטים איטלקיים, חלקם נדירים.⁷² הפיוט נזכר גם בסדר חיבור ברכות,⁷³ ולכן נראה שמקורו איטלקי. סליחה זו השפיעה על הסליחה 'מי יודע ישוב ינחם וחקור' של ר' מאיר בר יצחק (מאורליאנס?), שנכתבה כנראה על גזרות תתנ"ו.⁷⁴ נראה שהפיוט 'אריבה לי את בת ריבי' נכתב על גזרה או גזרות שהיו באיטליה בסוף המאה העשירית או בראשית המאה האחת עשרה. במהלך המאה האחת עשרה הגיע הפיוט לאשכנז, כמו רבים מפיוטי איטליה מאותה התקופה.⁷⁵ אפשר שהגזרה קשורה לאחת ההתקפות של המוסלמים על איטליה, שכן מופיע בסליחה הטור 'ויעוללו בי אדומי וישמעאלי' (ש' 6).

ג. שתי מלכויות נוצריות בפיוטי איטליה הקדומים

איטליה הייתה נתונה כאמור במאות התשיעית, העשירית והאחת עשרה בעיקר בשלטון שתי ממלכות: הדרום היה כפוף לשלטון הביזנטי, והצפון השתייך לקיסרים הפרנקים.⁷⁶ אמנם היו גם

69 לדברי הברמן 'נראה שנתחברה על שנת תתנ"ו' (הברמן, גזרות אשכנז וצרפת [לעיל הערה 62], עמ' צ); וראה גם: י"י יובל, שני גוים בבטנך: יהודים ונוצרים – דימויים הדדיים, תל אביב תש"ס, עמ' 122. אפשר שזאת הייתה גם דעתו של צונץ, עיין לעיל הערה 62.

70 סימניה המובהקים של הקינה האשכנזית הרגילה הם: מחרוזות משולשות, סיומות מקראיות וסיום ארוך של קריאה לנקמה. נראה שקלונמוס בר יהודה, שחי בסוף המאה האחת עשרה ובתחילת המאה השתים עשרה, חידש תבנית זו (בפיוטו 'אמרת' שעו מני בבכי אמר'), והיא הייתה בשימוש לפחות עד ימיו של ר' מאיר מרוטנבורג.

71 גולדשמידט ופרנקל, לקט פיוטי סליחות [לעיל הערה 29], עמ' 315–317.

72 הכוונה לכ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. fol 2 (מסומן באות ל אצל גולדשמידט ופרנקל, לקט פיוטי סליחות [שם]).

73 עיין: שם, עמ' 804. בהערה 170 שם נכתב ש'מי יודע ישוב ינחם וחקור' השפיעה על 'אריבה לי את בת ריבי', אך בינתיים נתברר לי ש'אריבה לי את בת ריבי' מקורה איטלקי, ועל כן נראה שההשפעה הייתה בכיוון הפוך.

74 על מעבר פיוטים מדרום איטליה לאשכנז עיין גם להלן הערה 128.

75 עוד רש"י הכיר מציאות זו, וכינה את חלקה הביזנטי של איטליה 'איטליאה של יון'. ראה פירושו לבר' כו 39. הכינוי

נסיכויות מקומיות, ששלטו על חלקים מדרום איטליה (ועליהן יש להוסיף את ונציה), אבל החלוקה הכללית הייתה לצפון איטליה הלטיני, שהיה חלק מעולם הנצרות המערבית הכפוף לאפיפיור של רומא, ולדרום איטליה הביזנטי, שהיה חלק מן הנצרות היוונית המזרחית.⁷⁶ כיצד התייחסו בני איטליה למציאות זו של שתי ממלכות איטלקיות שונות? רק לעתים רחוקות נזכרו במפורש בפייוטי איטליה הקדומים שתי ממלכות נוצריות שונות, שכן בדרך כלל התייחס כל פייטן רק למלכות ששלטה בזמנו ובמקומו, וכינה אותה מלכות אדום.⁷⁷ כך למשל ר' אחימעץ בר פלטיאל כותב 'מלך מלך על אדומים' בתארו את בסילי קיסר ביזנטיון.⁷⁸ זאת אף על פי ששליחיה של מלכות זו נקראו גם יוונים, ומלכות ביזנטיון נקראה גם מלכות יוון, על שום השפה היוונית, שהייתה השפה הרשמית במלכות זו.⁷⁹ אבל כמה מקורות בכל זאת הבחינו בין שתי המלכויות הנוצריות:

1. ברהיט 'הגוים אימים זמוזמים קדר', מתוך סדרת הרהיטים על הפסוק 'מי לא יראך' וכו' (יר' י 7), הנאמרת לאחר הקדושה בשחרית ביום כיפור, והמיוחסת לר' קלונימוס מלוקה או לר' משלם בנו,⁸⁰

היה ידוע גם באשכנז בתחילת המאה השתים עשרה, השווה: 'גזרות שנת תתנ"ו לרבי שלמה בר שמשון', הברמן, גזרות אשכנז וצרפת (לעיל הערה 62), עמ' כט.

76 המונחים ממלכה ומלכות בהקשר זה הם אכן בעלי משמעות כפולה: ישות דתית וישות מדינית, ויש חפיפה גדולה בין שני המובנים.

77 בכלל יש לומר שכינויים מפורשים כאדום, יוון, רומי ובוודאי ישמעאל, מופיעים רק מעט מאוד בפייוטים הקדומים מאירופה הנוצרית, ומנגד יש בפייוטים אלה מאות התייחסויות סתמיות לגויים. בתור דוגמה נציין שבכל פיוטיו של אליה בר שמעיה מוזכרת מלכות אדום בשמה רק פעמיים, ומלכות ישמעאל – פעם אחת. ההסבר הפשוט לתופעה כללית זו הוא החשש התמידי מהלשנות ומוויכוחי דת, וההכרה שזהות הגויים המוזכרים ברורה לכל שומע וקורא. תופעה זו בולטת יותר אצל הפייטנים הצפוניים, שישבו בתחום הקיסרות שהייתה כפופה לנצרות המערבית. כך בפייוטים של ר' שלמה הבבלי ושל ר' יחיאל בר אברהם נעדרים כמעט לחלוטין שמות (או כינויים קבועים) של עמים. לעומת זאת בטקסט ה'היסטורי' 'מגילת אחימעץ' הוזכר כל עם ועם בשמו המפורש בכל אוכוריו. אבל טקסט כזה לא נועד לקריאה בבית הכנסת בשעת התפילה, ומידת תפוצתו – ולכן גם הסיכון הטמון בו – היו קטנים למדי. תופעה דומה אפשר לראות בהבדל שבין פיוטי תתנ"ו לבין הכרוניקות של תתנ"ו, שמחבריהן לא נמנעו מלהזכיר ומלקלל גויים ומנהיגים נוצרים בשמותיהם המפורשים.

78 קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 17.

79 וכך גם מפורש שם בהמשך, ראה: שם, עמ' 31; וכן במקורות המובאים שם, עמ' 47; וכן אצל רש"י ('איטליה של יוון'), ראה לעיל הערה 75.

80 עיין: מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' לו, 182–201. על סוגת הרהיט עיין: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 170. צונץ ייחס את סדרת הרהיטים הזאת לר' קלונימוס הוקן מלוקה, על פי כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה. Cod. hebr. 17 (שטיינשניידר 152). ראה: צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26) עמ' 108. בכמה כתבי יד של פירוש פיוטים (הן צרפתיים והן אשכנזיים) מיוחסים הרהיטים לר' משלם בנו. עיין: *Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden 2005, p. 773 (על הרהיט הראשון 'מי אדיר אפסך'). לדעה זו ראה גם: מ' בן-גדליה, 'חכמי שפיר בימי גזרות תתנ"ו ולאחריהן: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית בשלהי המאה ה'11 ובראשית המאה ה'12', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ו, עמ' 208. והשווה דברי ר' שמעיה בתוך: אברהם ב"ר עזריאל, ספר ערוגת הבשם, ג, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשכ"ג, עמ' 511, הערה 82. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל על ההפניות למקורות אלה. סגנונם של הרהיטים – מבחינת הלשון, התריות והמשקל – זהה ממש לסגנון של פיוטי הקרובה לשחרית של יום כיפור מפרי עטו של ר' משלם, ואכן נראה שעדיף לייחס את הרהיטים לר' משלם, שכן קשה להניח שהרהיטים נכתבו לפני הקרובה של ר' משלם ליום כיפור הנאמרת לפניו. כמו כן קל יותר להניח שבמקור שבו ייחסו הרהיטים לר' קלונימוס נפל שיבוש של השמטה,

באה רשימה ארוכה של שמות גויים, ולכל קבוצה של ארבעה שמות הוצמדו קללות. כל שמות הגויים, להוציא אחד ('רומים'), מקורם במקרא.⁸¹ וזו התחלת הרהיט:

הגוים אימים זמזומים קדר ואדומים / בלעם קלעם גמזומים דמזומים
הגוים גומר וגוג אשכנז ורומים / דכאם הכאם זעומים מחרמים
(הגוים אימים זמזומים קדר, 'שו' 1–2)

בשורה הראשונה מופיעים 'קדר ואדומים', ובשורה השנייה – 'אשכנז ורומים'.⁸² לפי זה אדומים ורומים היו בעיני הפייטן שני גויים שונים.⁸³ רומים הם בני מלכות רומי, המלכות שבה ישב הפייטן. מתקבל על הדעת שגם בפיוט זה אדומים הם בני המלכות הביזנטית, היוונית. עוד יש לשים לב שיוונים כשלעצמם לא הוזכרו בפיוט, וקשה להניח שהפייטן היה מוותר על בני יוון לגמרי, למרות מגבלות הצורה שקיבל עליו – האקרוסטיכון האלף-ביתי והחרוז הקבוע 'מים'. כמו כן הקדים הפייטן והזכיר את אדומים ורומים בתחילת הפיוט, מן הסתם בגלל החשיבות שייחס לקללתם. גם החלוקה ל'קדר [המוסלמים] ואדומים' לעומת 'אשכנז ורומים' מעידה כנראה על הפרדה בין העמים הדרומיים לצפוניים.⁸⁴ מסתבר אפוא שאדומים ורומים רומזים לשתי הממלכות הנוצריות שהיו בימי הפייטן.

מאשר להניח שבמקורות האחרים, שחלקם בלתי תלויים (ובניהם ר' שמעיה תלמידו של רש"י) נוסף השם 'משלם'. יתר על כן, אפשר להצביע על מקבילות לשוניות מיוחדות במינן בין סדרת הרהיטים לבין שאר פיוטי ר' משלם, ונציין כאן שש מהן: 'קתמור דקה' (לא אמר אמרת ונפל', גולדשמידט, מחזור ליום כיפור [שם], עמ' 183, 'שו' 11) – 'קתמור דקה' (אנא אלהים חיים, שם, עמ' 127, 'שו' 7); 'טוענים בכתף [...] מצפים עץ פסלם' (הגוים אפס ותרו נגדך, שם, עמ' 187, 'שו' 5–6) – 'נושא עץ פסלם' (התכן מתחת זרעות עולם, שם, עמ' 179, 'שו' 4); 'מלון כפה ודבוקת רגבי' ('יראך אדון פועל למענך', שם, עמ' 184, 'שו' 7) – 'האמן כפי שחקים [...] ועם רגב השליכם' (האמן כפי שחקים, שם, עמ' 180, 'שו' 1), 'דבוקת רגבים' ('אמיץ כח כביר ורב אונים', שם, עמ' 436, 'שו' 8); 'ידוני שחק' (כיניו למים בעת הבריאה, 'מאין כמוך באמצך שמים', שם, עמ' 200, 'שו' 3) – 'בין ידונים' ('אמיץ כח כביר ורב אונים', שם, עמ' 4, 'שו' 435); 'גדל שני המאורות' ('מאין כמוך באמצך שמים', שם, עמ' 200, 'שו' 6) – 'גדל מאורות' ('אמיץ כח כביר ורב אונים', שם, עמ' 436, 'שו' 6). הביטוי 'פליאים' בלשון רבים מיוחד אצל ר' משלם למלאכים: 'בפליאי שמות' ('אשר אמץ תהלתך באילי שחק', שם, עמ' 138, 'שו' 9); 'בפליאי מעלה' ('אין כמוך באדירי מעלה', שם, עמ' 142, 'שו' 9); 'פליאים אלפי אלפים' ('אין מספר לגרודי צבא', שם, עמ' 154, 'שו' 17); 'פליאים יפארוך' ('מי יתנה תקף תהלתך מי ישנן', שם, עמ' 169, 'שו' 203); וברהיטים: 'פליאי פלא' ('כי אדוקי אש באימה', שם, עמ' 192, 'שו' 9); 'תלי פליאים' ('מאין כמוך באמצך שמים', שם, עמ' 200, 'שו' 4).

מאמץ רב השקיעו בני איטליה הקדומים בויהוים של שמות עמים מקראיים עם עמים שהיו ידועים בימיהם. ראה למשל בפרק הראשון של 'ספר יוסיפון' (ונציה ש"ד, דף ה"ע"א). נראה אם כן שרשימת העמים המובאת ברהיט הייתה רשימה אקטואלית בעיני ר' משלם. על המסורת הקושרת את עשו לעיר רומא בענין בעל 'ספר יוסיפון' עיי', J. Holo, 'Byzantine-Jewish Ethnography: A Consideration of the "Sefer Yosippon" in Light of Gershon Cohen's "Esau as Symbol in Early Medieval Thought"', R. Bonfil et al. (eds.), *Jews in Byzantium; Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Leiden 2012, pp. 923–949

נראה שזוג השמות 'אדומים' ו'רומים' קבע לפיוט זה את החרוז האחיד 'מים'.

מלכות נפרדת נוספת היא 'אשכנז' – שם המופיע במקרא. נראה שהפייטן עשה מאמץ לציין ארבעים וארבעה שמות של אומות שונות. 'לודים' מזכירים פעמיים, אבל הכוונה לשתי אומות שונות (עיי' בבאיור גולדשמידט, מחזור ליום כיפור [לעיל הערה 80] לשו' 3, 10). כמו כן הוא מחשיב את 'קיר' ו'מואב' כשתי אומות שונות.

על הזכרת קדר (ישמעאל) עיי' להלן.

2. גם בסליחה האנונימית מסוגת חטאנו⁸⁵ 'אדום מזה ושעיר מזה'⁸⁶ התייחס הפייטן לשתי מלכויות נוצריות. הפיוט נמצא לפנינו, בצורה לא שלמה, בשני כתבי יד אשכנזיים, אך אפשר שיש בו סימני קדמות ואף חוסר גיבוש.⁸⁷ הטורים הפותחים הם:

אָדוּם מִזֶּה וְשַׁעִיר מִזֶּה / בְּקֶשׁוֹ לְהַכְרִית עֲנִי זֶה
זֶה עֲנִי קָרָא בְּנַפְשׁ מֶרֶה / לֵאלֹא עוֹנֶה בַּעַת צָרָה
(אדום מזה ושעיר מזה, 'ש' 1–2)

ובהמשך:

וְלַחֲיִי עַל יִיחוּדְךָ לְמוֹרְטִים מְסַרְתִּי (שם, 'ש' 5)

נראה שהפייטן רומז לשני גויים שונים, והוא מבחין בין אדום לשעיר. גם כאן אולי הכוונה לביזנטיון ולרומא. אם כך הוא, אפשר לשער שמוצא הפיוט מאיטליה, שכן קשה לייחס לפייטן אשכנזי הבחנה כזאת. אפשר שהשורה 'לחיי על ייחודך למורטים מסרתי' רומזת לגזרת בסילאוס בעניין קריאת שמע או לגזרות אחרות כדוגמתה.

3. שתי ממלכות נוצריות נפרדות הוזכרו גם בסליחה 'איה קנאתך וגבורתך העצומות' לר' חכים, שכבר דנו בה לעיל. לאחר הסקירה ה'היסטורית' של ארבע המלכויות, ואחרי פירוט הלחץ הדתי והגזרות, הפייטן פונה ומדבר על שתי ממלכות:

רומי ואדומי החושבים לכבות את האֵהָבָה
רשפי שלהבת תלהטם ולהבה
שפטה משפטים מהם הרוח
שיתמו כגלגל בקש לפני רוח
תן להם כפפעלם וכרוץ מעלליהם [...]
ובח לי בבצרה וטבח גדול בארץ אדום [...]
קול שאון מעיר קול מהיכל תעיר
עשיו ואלופיו להשקיע ולהבעיר

('איה קנאתך וגבורתך העצומות', טורים 39–43, 51, 53–54)

מתקבל על הדעת שבטורים הראשונים כאן מדובר על שני גויים שונים: רומי ואדומי, שהרי הפייטן ממשיך לדבר עליהם בלשון רבים בכמה וכמה טורים. עוד נראה, כמו שכבר הצענו לעיל, שב'רומי'

85 על סוגת סליחה זו, שמילות שרשור באות בה אחת לשתי מחרוזות, עיי': פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 203.

86 גולדשמידט ופרנקל, לקט פיוטי סליחות (לעיל הערה 29), עמ' 692–693.

87 השפה אינה מהוקצעת, טורי הפיוט אינם שקולים. סימן תבנית חריג נוסף הוא חילופי חריזה באמצע מחרוזות משורשרות (ש' 1–2, 9–10, 13–14, 17–18, 21–22).

מכוון הפייטן למלכות הצפונית, שהייתה נתונה להשפעת הנצרות המערבית, וש'אדומי' היא המלכות הביזנטית. בהמשך רומז הפייטן הן לפסוקי מקרא המדברים על ארץ אדום והן לפסוקים שנדרשו על רומי.⁸⁸ נראה שהפייטן מכוון לכלול את קללת שתי האומות בפסוקי הפורענות שהוא מצטט. הבדלה זו בין שני העמים הנוצריים מחזקת את ההשערה שהפיוט נתחבר באיטליה.

4. ממצא חריג עולה לפנינו בפיוט 'אזרנו מלכי ארצות', שהוזכר לעיל. לאחר שהפייטן מזכיר את כל ארבע המלכויות, הוא מוסיף מלכות חמישית ומכנה אותה 'יון':⁸⁹

לְאָדוֹם הָבִיאוּנוּ / וְכִדְרוֹךְ פָּוְרָה הִךְ בִּיאוּנוּ / וְכִיָּקְבִים כִּיתָנוּנוּ וְהִשִּׁיאוּנוּ
מֵאָדוֹם לְיוֹן זֹאתִי / לֹא שָׁלוֹתִי וְלֹא שְׁקָטִיתִי / וְכָא עָלִי רוֹגֵז וְלֹא נַחֲתִי
(‘אזרנו מלכי ארצות’, שו' 12–13)

נראה לפרש שאדום היא כאן רומי ההיסטורית, והפייטן קונן שאחריה באה גלות יוון, היא כנראה מלכות ביזנטיון.

5. בפתחה ל'ספר חכמוני' כתב שבתי דונולו:

אני שבתי בר רבי אברהם [...] והוגליתי מעיר אוירס ארץ מולדתי על ידי חיל ישמעאליים [...] ואני שבתי נפדיתי בטרנסו מן ממון אבותי [...] ואת אבותי וגם קרובי הגלו בארץ פלרמו ובארץ אפריקא⁹⁰ [...] ואני נשארתי בארצות שתחת מלכות רומיים.⁹¹

מהי 'מלכות רומיים'? האם הכוונה למלכות הביזנטים⁹² או לאזורי איטליה הצפוניים יותר? הביטוי אינו מופיע עוד ב'ספר חכמוני', אבל פעמיים חוזר שם הביטוי 'בלשון יוון ורומיים',⁹³ ובמקרים אלה ברור שהכוונה ליוונית וללטינית. לפי זה אפשר שאזור 'מלכות רומיים', שבו התגורר המחבר לאחר שנפדה, לא היה שייך לחלק הביזנטי של איטליה.⁹⁴

88 'קול שאון מעיר' (יש' 6), ונדרש על העיר רומי: 'ר' יהושע בן לוי אמר קול צרות מרגשות ואפלה עולה לכרך גדול של רומי' (איכה רבה ב [מהדורת בובר, עמ' 114]).

89 את המלכות השלישית לא כינה הפייטן בשם 'יון', לא בפיוט זה ולא בפיוט 'ארבע חיות אכלוני'. מנגד שם לא חזר הפייטן להזכיר את יוון אחרי מלכות אדום.

90 סיציליה ואפריקיה (אזור תוניס) היו נתונות בתקופה זו בשלטון המוסלמים.

91 פתיחה לספר חכמוני, מהדורת ד' קאשטילי, פירנצי תשמ"א, עמ' 3–4.

92 כך ביאר ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, ד: מראשית הגולה באירופה עד סוף מסעי הצלב, תרגם ב' קרא, תל אביב 1958, עמ' 104.

93 קאשטילי, פתיחה לחכמוני (לעיל הערה 91), עמ' 36, 37.

94 זאת אף על פי שמאוחר יותר חזר דונולו להתגורר בדרום איטליה והיה רופאו של השליש הביזנטי בקלבריה. גם אחרים מבני משפחת אחימעץ ישבו מחוץ לחלק הביזנטי בתקופת הכיבושים המוסלמיים, ולא מן הנמנע שדונולו הצטרף אליהם. כך למשל היגר ר' חננאל בר פלטיאל לבנונוסו. עיין: קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 33.

פיוט הקללה 'תתנם לחרפה לקללה ולשמה' ומקום חיבורו המקור האחרון (לעת עתה) שיידין כאן הוא פיוט הקללה הידוע 'תתנם לחרפה לקללה ולשמה'.⁹⁵ פיוט זה הוא שורת קללות ארוכה על סדר תשר"ק כפול, ונחשב מן הנועזים שנכתבו בימי הביניים. בשני טורים הסמוכים לסופו של הפיוט נאמר:

תְּבַאֲתָהּ זֹאת לְאָדוּם וְלִישְׁמַעְאֵל וְלְכָל צָבָא רומָה
תְּבִיא עִמָּם שָׂאֵר אוֹיְבֵיךָ אֹמֶה וְאֹמֶה
(תתנם לחרפה לקללה ולשמה, טורים 41–42)

גם כאן נראה שהפייטן הבחין היטב בין 'אדום' לבין 'כל צבא רומה', ומסתבר ששוב הכוונה ב'אדום' למלכות הביזנטית, ו'רומה' היא רומא, שהייתה בשלטון הממלכה הפרנקית וממשיכה. הבחנה זו מועצמת על ידי הכנסת 'ישמעאל' בין שתי הממלכות, כאילו להדגיש שאין הכוונה לאומה אחת. הנה כלל הפייטן בטור אחד את כל שלוש הממלכות ש'חילקו ביניהן את העולם' בתקופתו: ביזנטיון, מלכות המוסלמים והממלכות שבשלטון הנצרות המערבית.⁹⁶

אמנם היו ששיערו שפיוט הקללה 'תתנם לחרפה לקללה ולשמה' נכתב מאוחר, בתגובה על מאורעות תתנ"ו. היו שאיחרו אותו אפילו למאה השתים עשרה או השלוש עשרה, ופירשו ש'כל צבא רומה' רומז לנוסעי הצלב.⁹⁷ נראה לי שאילו נכתב הפיוט בתגובה על מאורעות תתנ"ו, לא היינו מוצאים בו את ישמעאל, שלא נזכר כלל בפיוטים שנכתבו בעקבות גזרות תתנ"ו.⁹⁸ גם המסורת המאוחרת שמחברו של הפיוט הוא רש"י אינה עומדת במבחן הביקורת.⁹⁹ הימצאותו של הפיוט הן בצרפת והן באשכנז, והעובדה שהוא הוזכר הרבה יותר בצרפת, הן במקורות יהודיים והן במקורות לא יהודיים, מקטינות

95 הפיוט פורסם לראשונה על ידי א"ח פריימן, 'תתנם לחרפה: תוכחה לרש"י ו"ל', תרבי"ח, יב (תש"א), עמ' 70–74; ואחר כך אצל הברמן, גזירות אשכנז וצרפת (לעיל הערה 62), עמ' קה. עוד על הפיוט עייין: גולדשמידט, מחזור ליום כיפור (לעיל הערה 80), עמ' מד–מה (גולדשמידט ציין לכתב יד נוסף שהפיוט הועתק בו, כ"י אוקספורד, בודליאנה Or. 167 [נויבאואר 1036]); ח' מרחביה, 'ה"שמתא" בספרות הפולמוס הנוצרית בימי הביניים', תרבי"ח, מא (תשל"ב), עמ' 95–115; הנ"ל, "'שמתא" לר' אברהם בר יעקב', שם, לט (תש"ל), עמ' 277–284; יובל, שני גוויים (לעיל הערה 69), עמ' 137–140.

96 הביטוי 'ולכל צבא רומה' אפשר שהוא רומז למקבץ צבאות, לאחר התפרקות הממלכה הקרולינגית, או לערי המדינה הנפרדות במרכז איטליה ובצפונה. בשנת 982 לסה"נ עבר בדרום איטליה הביזנטית גם צבאו של אוטו השני קיסר גרמניה, בעת מלחמתו במוסלמים בקרב קוטרונה שבקלבריה.

97 לדעת צונץ הפיוט נכתב כנראה בצרפת במאה השתים עשרה, ראה: L. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*², Berlin 1919, p. 10; מרחביה, השמתא בספרות הפולמוס (לעיל הערה 95), עמ' 105. לדעת הברמן הפיוט הוא 'מתקופת הגזרות והפורענויות של המאות האחת עשרה – שתיים עשרה' (א"מ הברמן, תולדות הפיוט והשיירה, ב, רמת גן תשל"ב, עמ' 227).

98 המוסלמים (שנלחמו בממלכת הצלבנים) ודאי לא היו זוכים באשכנז במאה השתים עשרה למעמד שווה לזה של אדום (בנוסח השורה בכתב היד האשכנזי כ"י אוקספורד, בודליאנה Or. 167 אפילו הוקדם ישמעאל לאדום!).

99 שלמה לוריא (מהרש"ל) ייחס את הפיוט לרש"י. עייין: פריימן, תוכחה לרש"י (לעיל הערה 95); פיוט רש"י, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תש"א, עמ' לד. סגנונו ולשונו רחוקים מכל מה שכתב רש"י. המהרש"ל ייחס לרש"י גם את הפיוט העתיק 'תנות צרות לא נוכל' (פריימן [שם]), וגם ייחוס זה אינו אפשרי, שהרי הפיוט נמצא כבר ב'סדר רב סעדיה גאון'.

את הסבירות שנתחבר באשכנז, ומחזקות את האפשרות שהגיע מן הדרום, כלומר מאיטליה, לצרפת, ובמקביל לאשכנז.¹⁰⁰

מבנהו של הפיוט משייך אותו לסוגת הרהיטים, ואמנם באופן זה הוא נשתלב בכמה קהילות קדומות בסדר התפילה ביום כיפור, לאחר הרהיט 'הגוים אימים ומזומים קדר'.¹⁰¹ המשקל החופשי של הטורים מתאים לנורמות המשקל של דרום איטליה. גם הלשון הקולחת, שאין בה מאומה מן הלשון הכבדה של הפייטנות האשכנזית והצרפתית הקדומות, מתאימה לאסכולה הדרום איטלקית. למרות חדה-הגוניות מבחינת התוכן, בגלל העושר הלשוני של הפיוט ובגלל בהירות הניסוח נראה שמחברו היה פייטן מוכשר.

ההשערה הפשוטה ביותר לדעתי היא שפיוט הקללה 'תתנם לחרפה לקללה ולשמה' נכתב באיטליה. מתקבל על הדעת שנתחבר במאה העשירית, ושהמציאות באיטליה בימי הפייטן היא שגרמה לו להזכיר הן את מלכות ישמעאל והן את שתי הממלכות הנוצריות 'אדום' ו'כל צבא רומה' בנפרד. מן הדוגמאות שהבאנו נראה שמדי פעם ציינו פייטנים בפיוטיהם שתי אומות נוצריות בנפרד. מתקבל על הדעת לייחס הבהנה זו בעיקר לפייטני איטליה, שקהילותיהם חשו יותר מאחרים את הכפילות, אשר חילקה את איטליה לשתי ממלכות נוצריות שונות במשך תקופה ארוכה.

ד. מלכות ישמעאל בפיוטי איטליה הקדומים

למן השליש השני של המאה התשיעית היה חלקה הדרומי של איטליה נתון להתקפות ולכיבושים של צבאות מוסלמיים, וקהילות היהודים שם הרגישו לא פעם את נחת זרועם. ב'מגילת אחימעץ' מסופר כמה פעמים על פשיטות של מוסלמים לדרום איטליה וכן על קשרים בין יהודים למוסלמים באיטליה ובצפון אפריקה ועל אירועים שהיו מעורבים בהם.

מן המפורסמות הוא שכבר בפיוט 'ישראל נושע בה' תשועת עולמים, הפיוט היחיד שיש בידינו מפרי עטו של שפטיה בר אמת, הזכרה מלכות האסלאם:

כְּלָה שְׁעִיר וְחוֹתֵנוּ וְיַעֲלוּ לְצִיּוֹן מוֹשִׁיעִים

(ישראל נושע ביי תשועת עולמים, טור 11)

צירוף הכינויים 'שעיר וחותנו' רומז כמובן לעשו ולישמעאל.¹⁰² ר' שפטיה, איש בארי, חי סביב אמצע המאה התשיעית. בשנת 842 לסה"נ לכדו המוסלמים את בארי.¹⁰³ הביטוי 'כלה שעיר וחותנו' הוא כללי

100 עיין: מרחביה, השמטא בספרות הפולמוס (לעיל הערה 95), עמ' 104–115. כמעט אין פיוטים אשכנזיים מן המאה השתים עשרה שנקלטו בצרפת.

101 כך משולב הפיוט בכ"י אוקספורד, בודליאנה Or. 167. עוד על פיוט זה ועל פיוטי קללה אחרים שנהגו באיטליה הקדומה עיין במאמרי 'פיוטי קללה ופסוקי "שפוך חמתך" באיטליה הקדומה' (בהכנה).

102 ישמעאל הוא אבי מחלת אשת עשו (בר' כח 9). על מקורו של הביטוי עיין: י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל אביב תש"ס, עמ' 84–85. על השימוש בו בדורות הבאים עיין להלן.

103 עיין: קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 20 ובהערות שבעמ' 145.

למדי, ואין בו אזכור לפרעות או לפשיטות מסוימות. למרות זאת מקובל לפרש טור זה על רקע סבלם של היהודים בעקבות פשיטות המוסלמים לדרום איטליה.¹⁰⁴

בפיוטיו של אמתי, בנו של שפטיה הנזכר, לא הוזכרו המוסלמים. זאת בניגוד לאזכור הרחב של גזרות בסילאוס. הפשיטות המוסלמיות על דרום איטליה נתחדשו בשנות העשרים והשלושים של המאה העשירית, לאחר מותו של אמתי,¹⁰⁵ ואפשר שמסיבה זו לא ראה הפייטן צורך להזכיר את המוסלמים בפיוטיו.

מחבר 'מגילת אחימעץ' כלל בחיבורו שיר שבה לר' פלטיאל, ותוארו בו פשיטות של מוסלמים לקראת אמצע המאה העשירית:

יָשְׁבוּ בְּאֵיזֵירֵי בְּאֵיזֵלִים / בְּשִׁבְעָה עֶשֶׂר יוֹבְלִים
 יָרַד מֶלֶךְ יִשְׁמַעְאֵלִים / וְהִרְחִיקָם מֵעַל גְּבוּלִים
 כָּעַס וּבְחָרוֹן נִתְעַבֵּר / וְקָלַבְרִיָּאָה הָרַס וְשִׁיבֵר
 כִּיבֵּשׁ מִן הַמַּעֲבָר / וּבְאֶרֶץ לוֹנְגוֹבַרְדִּיָּאָה גָבַר
 לַחֲץ הָאֶרֶץ בְּחֻזְקָה / וְהִבִּיָּאָה בְּדוֹחַק וּבְצוּקָה
 לְאַרְצוֹ הַגָּלִם בְּבוּקָה / נִפְשָׁם וְחַיֵּתָם לְשִׁנְקָה
 (אתן צדק לאלי שבה וגדולה, שו' 19–24)¹⁰⁶

לפי מסורת זו פשטו מוסלמים גם על חבלי ארץ שמצפון לאזור הביזנטי של איטליה, הרגו שם תושבים, תפסו שבויים והגלו אנשים לאפריקה. באותה עת נפל בשבי הנער שבתי דונולו ונהרגו עשרה רבנים.¹⁰⁷

מאמצע המאה העשירית פעלו שלמה הבבלי ובני משפחת קלונימוס בצפון איטליה. אזכורים מפורשים של המוסלמים וגזרותיהם אין בפיוטי שלמה הבבלי, אבל יש בפיוטיו טורים המדברים בכינויים על עמים שונים, בהם אלה ששלטו בימיו בירושלים ובמקום המקדש:

צִמְאִיף צוֹק לְמוֹ יְחֹל לְבָבָם
 פְּנִיד לְרֵאוֹת בֵּית מְעוֹן חֲבִיבָם
 עָבוֹר בְּסֶף, וְעָמוֹד שְׁבִיבִיךְ מוֹלָם
 סוֹר טָמָא וְעָרַל בְּעָלִי דְבָבָם
 (תערוג אליך כאיל על אפיקים, טורים 5–8)

104 עיין: שירמן, השירה העברית באיטליה (לעיל הערה 52), עמ' 146; פליישר, שלמה הבבלי (לעיל הערה 21), עמ' 26.

105 עיין: קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 30 ובהערות בעמ' 147.

106 שם, עמ' 38. ביאור (עיין גם: שם, עמ' 152): באורי: בעיר אוריה. באיזלים: בחזק ותקיפות. בשבעה עשר יובלים: 850 שנה לחורבן הבית. מן המעבר: מן המצר שבין סיציליה לאיטליה או שבין דרום איטליה לביזנטיון (שני המצרים שימשו את המוסלמים בהתקפותיהם על דרום איטליה). לארצו: לצפון אפריקה. לשנקה: להחניק.

107 שם, עמ' 48.

ובפיוט אחר:

טירת מקדשך כוננת לרסס / טמאה נוסס וערל ינסס
(‘שמריו שוקק’, שו’ 11)

וכן:

צבי קודש היללת ‘ראשית’ להרשים
צץ המטה, פרח הזדון ליורשים
פנית סלעים וטרשים להשבית שרשים
פרצת משוש פראים וחזירי חורשים
(‘תוחלת ישראל חסד לא נעזב’, טורים 9–12)

ערל וחזיר הם כינויים קבועים לנוצרים, ופרא – כינוי לבני ישמעאל.¹⁰⁸ הטור ‘סור ערל וטמא בעלי דבבם’ רומז כנראה לשני גורמים שונים, ולכן אפשר, אם כי לא הכרחי, שהכינוי ‘טמא’, הסמוך ל‘ערל’ (על פי יש’ נב 1) בשני פיוטים של ר’ שלמה הבבלי, רומז למוסלמים ולעובדה שישבו בירושלים בתקופתו.¹⁰⁹

הצירוף של הכינוי ‘פרא’ לכינוי של מלכות אדום בא גם בסליחה ‘אל ימעטו לפניך’, שכבר שיערנו שהיא לר’ משלם בר קלונימוס. לאחר שתי מחרוזות על המלכות הרביעית נאמר שם:

פרא נוהק לשחר ולשסף / פריץ פורץ מתרפס ברצי הכסף
צמיתוני זה כזה להתם ולאסף / צעקתי מתי תזון שארית יוסף
(‘אל ימעטו לפניך’, שו’ 17–18)

הפייטן מדבר על שתי מלכויות שונות (‘זה כזה’) שתקפו את ישראל במקביל, ונראה שכוונתו למלכות ישמעאל (‘פרא’) ולמלכות אדום (‘פריץ’). הדי פרעות המוסלמים הגיעו אם כן לאזורי הצפון.¹¹⁰ ר’ אליה בר שמעיה, איש בארי, פעל כאמור בתחילת המאה האחת עשרה. אף על פי שרבים מפיוטיו (שכמעט כולם סליחות) כוללים תלונות על צרות קשות מצד גויים, כמעט לא הוזכרו בהם שמות מפורשים או כינויים של אומות מסוימות. את מלכות אדום הוא הזכיר במפורש רק פעמיים, ואת מלכות ישמעאל – פעם אחת:

108 כך בפיוטים קדומים ומאוחרים. עיין: L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*², Berlin 1919, pp. 445, 448. פליישר פירש את הטור של ר’ שלמה הבבלי (‘פרצת משוש פראים’ וכו’) בעניין אחר. ראה: פליישר, שלמה

הבבלי (לעיל הערה 21), עמ’ 119. אבל כבר צונץ (שם) פירש אותו כמדבר על ישמעאל ואדום.

109 לפי פליישר אפשר שגם הטור ‘מונים בוטח ושוודך’ (‘אהבוך נפש להדך’, טור 2) רומז לישמעאל ולעשו, עיין: פליישר, שלמה הבבלי (שם), עמ’ 213.

110 גם ברהיט ‘הגוים אימים ומוזמים קדר’, שהוזכר לעיל, מופיע קדר, והכוונה למלכויות המוסלמים.

אֹיְבִים חִיבִים אֵין לְגִגְדָם פְּחִדִיד
 אֲצִים מְנַאֲצִים יוֹעֲצִים לְהַכְחִיד מִיְחִדִיד [...]
 סוֹד הָעֵרִימוּ אֶהְלִי אָדוּם וְיִשְׁמַעְאֵלִים [...]
 כִּלָּה מִסְתוּלָלִים וּמִתְעוּלָלִים
 ('אויבִים חִיבִים אֵין לְגִגְדָם, טורים 1, 2, 31)

אפשר שר' אליה בר שמעיה הלך בדרכו זו בעקבות ר' שלמה הבבלי, ואפשר גם שנהג זהירות מפני מלשינים ומומרים. על כל פנים בעניין זה שונה מנהגו ממנהגם של שאר פייטני דרום איטליה. פייטני צפון איטליה בני המאה האחת עשרה הזכירו את המוסלמים מעט מאוד בפיוטיהם. לדוגמה ר' יחיאל בר אברהם מזכירם בכינוי מפורש רק פעם אחת.¹¹¹ לשם השוואה נציין שגם פייטני אשכנז במאה האחת עשרה נמנעים כמעט לגמרי מלהזכיר את מלכות ישמעאל. ר' שמעון בר יצחק מזכיר את המוסלמים רק פעמיים, פעם במסגרת תיאור ברית בין הבתרים,¹¹² ופעם בבקשה לגאולה העתידה לבוא:

וְכַאֲשֶׁר שָׁמַע לְמַצְרִים יִשְׁמַע לְאֹיְבֵינוּ / בְּאָדוּם וּבִישְׁמַעְאֵל וּבְכָל צָרֵינוּ
 ('חסדי יי אוכיר תהלות אדני, שו' 115)

ר' גרשם מאור הגולה אינו מזכיר את המוסלמים כלל, אף על פי שבסליחותיו הרבה להתלונן על צרות הגויים. בפיוטיו רש"י בא הביטוי 'חותן וחתן' פעמיים, פעם בהקשר של סירוב האומות לקבל את התורה בסיני, ופעם באופן כללי בעניין שעבוד מלכויות:

עֲמֵךְ חָנָם לְשַׁעְבֹּד חוֹתֵן וְחוֹתֵן
 ('אך לאלהים נפשי דמי, טור 32)¹¹³

המוסלמים בפיוטיו ר' בנימן בר זרח עניין מיוחד יש בפיוטיו של ר' בנימן בר זרח. הוא פעל קרוב לאמצע המאה האחת עשרה,¹¹⁴ וחלוקות

- 111 על ידי הביטוי 'חותן וחתן', ראה: 'אתן צדק לפועלי', טור 167.
- 112 'וְתָר אֱלוֹ בְנֵי יִשְׁמַעְאֵל שֶׁנִּמְשְׁלוּ לְשֹׁנִים' (סילוק לקרובה ליום שני של ראש השנה, 'אשר מי יעשה כמעשיך', טור 145), והפיוט מבוסס על האמור בפרקי דר' אליעזר כח. ראה: פיוט רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קלב; מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, א: ראש השנה, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 118.
- 113 ר' יוסף טוב עלם, שחי במרכז צרפת או בדרומה במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה, מזכיר את מלכות אדום וישמעאל יחדיו: 'קִבְצוּ עָלֵי גְעוּלִים / בְּמִרְרוֹת אוֹתִי מְרַעֲלִים / אֶהְלִי אָדוּם וְיִשְׁמַעְאֵלִים' ('אריות הדיחו פזורה', טורים 55–57). וכן הוא מזכיר את המוסלמים ב'סדר' השייך לקרובה לשביעי של פסח: 'אדום וישמעאל לאבד ולהכחד' ('וישוע איום אום', טור 112; הערת א' לוין). אפשר שקרבתו של ר' יוסף לדרום צרפת, לאיי איטליה (שהיו בחלקם בשלטון מוסלמי) ולספרד המוסלמית הביאה אותו להזכיר בכפיפה אחת את מלכות אדום וישמעאל.
- 114 בזולת 'אנא השקיפה וראה מלך רם וגואל' ראה צונץ את הנוסח 'זה כמה שנים תשע מאות ותשעים ועוד' / זבוליד

הדעות אם היה מדרום איטליה, מצפון איטליה או אפילו בן אשכנז או צרפת.¹¹⁵ הוא מזכיר את המוסלמים פעמים רבות בפיוטיו, ומבחינה זו נבדל מכל פייטני איטליה ואשכנז. באחת מסליחותיו כתב:

רְדֹפָה וְדִלֻקָּה כְּאֶשֶׁר יִרְדּוּף הַקּוֹרָא
קְלוּעָה כְּבִקְלָע מַחְזִיר לְפָרָא

(תפוצת בת יהודה הנורת', טורים 3–4)¹¹⁶

כלומר עם ישראל עובר חליפות משלטון אדום לשלטון המוסלמים.

ובסליחה אחרת:¹¹⁷

זֶה לְעֹמֶת זֶה תָּמִיד יַעֲנֶנּוּ עֲזֹת
חֶתָן וְחוֹתָן כְּהֶסְדֵּם יֶחֶד עָלֵי לְלֹאֵת
טִירַת אֶהְלִי יַעֲקֹב וּמִשְׁכָּנוֹת אֶרֶץ פְּרוּזֹת
יִירֵשׁ בֶּן הָאֵמָה הַזֹּאת [...]
סוּטֵם וּפְרָא הַיְדוּדִי וַיִּגְדּוּ אֶמְתָּךְ לְהַמְלִיךְ

(אבי אבי רכב ישראל, טורים 9–12, 19)¹¹⁸

המלכות הרביעית הורחבה אצל ר' בנימן בדרך מיוחדת (עיין על כך גם להלן):

שַׁעֲרֵי וְחוֹתָנוּ סַעְרוֹנֵי וַיִּשְׁתַּנּוּ בָתָהּ

וחומותיה נפולים ואין לזקוף עוד, ומכאן הסיק שר' בנימן חי 990 שנה אחרי החורבן. עיין: צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 120. אבל בנוסח כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 162 (נויבאואר 1111) דף 131ב מצאתי כתוב 'תשע מאות ושבעים ועוד', ועל פי זה יש להקדים את הגבול העליון של זמן חיבור הפיוט בעשרים שנה, כלומר הוא נכתב לכל המאוחר בשנים 1038–1048 לסה"נ.

115 מבחר השירה העברית², ב, מהדורת ח' ברודי ומ' וינר, ירושלים תשכ"ו, עמ' ריא; א"מ הברמן, עתרת רננים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 226; ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם ובהתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 616, הערה 29.

116 ביאור: כאשר ירדוף הקורא: על פי שמ"א כו 20. מחזיר לפרא: ממלכות אדום למלכות ישמעאל.

117 נראה שחלק מן הסליחות שייחס צונץ לבנימן בר זרח לא הגיעו לאשכנז, ונותרו רק במחזורי רומא. ראה: צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 239–243. הכוונה למשל לסליחות 'אבי אבי רכב ישראל', 'אמנה כורתים אליך', 'ארץ אל תכסי דמי חמסים', 'איך בני נכר אשר ימינם'. כולן מופיעות בכ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. fol. 11 (נויבאואר 1058), שהוא מחזור כמנהג רומא העשירי בסליחות איטלקיות. הן חתומות רק 'בנימן', ולכן אפשר לפקפק בייחוסן לר' בנימן בר זרח ולייחסן לבנימן אחר, אשר חי באיטליה במאה האחת עשרה, לפני הכיבוש הצלבני של ירושלים. אולם עד לבדיקה מעמיקה יותר אין לנו אלא להסתמך על בדיקותיו של צונץ ועל רשימת המקבילות שערך לסליחותיו של ר' בנימן. ראה: צונץ, תולדות הפיוט (שם), עמ' 615, הערה 21 (אמנם נראה שבסליחות ה'איטלקיות' יש מעט מקבילות לשאר פיוטי ר' בנימן). אבל גם אם נותר על הדוגמאות המובאות מן הסליחות האלה, לא תשתנה התמונה הכללית של ריבוי אכזרי המוסלמים בפיוטי ר' בנימן בר זרח.

118 ביאור: חתן וחותן: אדום וישמעאל. עלי ללוות: להעליל עלי. טירת אהלי יעקב: ארץ ישראל וירושלים. בן האמה הזאת: המוסלמים. סוטם ופרא: עשו וישמעאל (בר' כו 41; טז 12). להמליך: להמליך אותו.

זֶה לֹאֵיל זֶה, ¹¹⁹ וְזֶה אוֹתִי לְהַצְמִיתָהּ
עַד אָנָּה תַחֲרִישׁ וְתַבִּיט אֶן וְעוֹלָתָהּ
וְלֹא תִרְחַם אֶת יְרוּשָׁלַיִם וְאֶת עָרֵי יְהוּדָה אֲשֶׁר יַעֲמִתָּהּ
פָּעֲרוּ פִיהֶם לְבָלוּעַ וּגְרוּנָם פִּתּוּחַ כְּקֶבֶר
לְגִזְזוֹר מִכָּל צֶדֶד וְלֶאֱכֹל מִכָּל עֵבֶר
(‘אַחֲרִישׁ וְאַתָּאֶפֶק וּלְבִי חִלֵּל’, טוֹרִים 29–34)

וכן בפיוט זולת:

כּוֹס וְלַעֲנָה רִיזְנִי צַר מִיצוֹי שְׁמָרִים
כָּל מַלְכוּת אֲשֶׁר קָמָה הִפִּילָה בּוֹ פְּגָרִים
לְזִילֵי תוֹרַת שְׁעִשׂוּעִיו אֲזַ אֲבַדְנוּ מִצִּירִים
אֶהְיֶי אָדוֹם וְיִשְׁמַעְאֵלִים מוֹאֵב וְהַגָּרִים
(‘אַנָּא הַשְׁקִיפָה וּרְאֵה מֶלֶךְ רֵם וְגוֹאֵל’, טוֹרִים 21–24)

ר’ בנימן משבץ פעמיים את הביטוי ‘שַׁעִיר וְחוֹתָנוּ’ (על פי שפטיה): פעם בסליחה ‘אַחֲרִישׁ וְאַתָּאֶפֶק וּלְבִי חִלֵּל’ (לעיל) ופעם בזולת ‘אומרת אני מעשי למלך’.

נראה שר’ בנימן מזכיר את המוסלמים גם בכינויים אחרים, שלא במפורש. הוא השתמש כמה פעמים בביטוי ‘בִּיד כָּל אוֹמָה וּלְשׁוֹן’ (בצורות מגוונות):¹²⁰

בִּין כָּל אָמָה וְלְשׁוֹן אֲנִי לְבַד נִזְקָשְׁתִּי [...]
הַכְנַעְתִּי בְּכָבֵל וְהִשְׁפַּלְתִּי בְּמִדֵּי וְהִטְבַּעְתִּי בִּינִן וְעָתָה בִּיד כָּל אָמָה וּלְשׁוֹן¹²¹ [...]
נִלְאִיתִי נִשׂוּא עוֹל גָּלוּת וְשִׁבְיָה וּמִרְפָּס רְגָלִי כָּל גּוֹי מְדִינָה וָעַם
(‘אַדְבָּרָה וִירוּחַ לִי’, טוֹרִים 3, 9–10)
בִּיד כָּל אוֹמָה וְלְשׁוֹן נִתְתִּי לְמַסְרִנִּי
(‘אַלִּי אֵלֵי לְמָה עֲזַבְתָּנִי וְתַמְסַרְנִי’, טוֹר 1)

נראה שבכל המקרים האלה הכוונה גם למלכות אדום וגם למלכות ישמעאל, ואולי לעמים נוספים.¹²²

ריבוי האזכורים של המוסלמים בפיוט ר’ בנימן בר זרח מלמד שהוא והקהילות הקרובות לו חוו את מציאותם של המוסלמים כחוויה קרובה. אולי על זה ביסס יום טוב ליפמן צונץ את דבריו שיש

119 טור זה אינו ברור.

120 העיר על כך לראשונה צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ’ 615.

121 כמה כתבי יד גורסים ‘עָתָה בִיד וְדִי רִשְׁעָה’ במקום ‘עָתָה בִיד כָּל אָמָה לְשׁוֹן’.

122 בתקופת ר’ בנימין שכנו בדרום איטליה גם הנורמנים, אשר נקראו מן הצפון לעזרת שליטים דרום איטלקים ולפעמים אף לעזרת הביזנטים. כמו כן אפשר שר’ בנימן רמז בנפרד לשליטים הצפוניים ולביזנטים או לעמים מוסלמים שונים.

לחפש את מקום פעילותו בדרום-מזרח אירופה.¹²³ היו שפקפקו בכך,¹²⁴ אך נראה שהזכרת המוסלמים התכופה היא שיקול כבד משקל – ואולי מכריע – לטובת דעתו של צונץ. נראה שאפשר לדייק אפילו יותר ולמקם את ר' בנימן בר זרח בדרום איטליה ממש, שלשם הגיעו המוסלמים בהתקפותיהם.¹²⁵ להשערה שר' בנימן היה בן דרום איטליה אפשר להציע סיוע מכיוונים נוספים.¹²⁶ סביר אפוא לדעת שר' בנימן בר זרח היה שייך לאחת מקהילות דרום איטליה הביזנטית, ושהוא מאוחר קצת מר' אליה בר שמעיה, שחי באותו אזור לפניו.

זיהוי מקומו של ר' בנימן בר זרח בדרום איטליה מעשיר את ידיעותינו המעטות על מהגרים יהודים מדרום איטליה לאשכנז במאה האחת עשרה. פיוטיו זכו לתפוצה גדולה באשכנז, ממש כמו אלו של ר' אליה בר שמעיה.¹²⁷ מסלול זרימת הפיוטים של שני הפייטנים זהה אפוא, מדרום איטליה לאשכנז.

123 צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 120; בעקבותיו י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם י' עמיר, ערך י' היינמן, תל אביב תשל"ב, עמ' 248.

124 עיין לעיל הערה 115.

125 המוסלמים לא הגיעו לממלכת ביוזנטיון עצמה, וסיציליה הייתה מוסלמית בתקופת ר' בנימן. לכן נראה סביר למקם את ר' בנימן, שהיה בוודאי רוב חייו תחת שלטון נוצרי, בדרום איטליה ממש, ולא בארצות דרום-מזרח אירופה.

126 פיוטיו נוספים: (א) קרבתו של ר' בנימן לפייטני דרום איטליה באה לידי ביטוי גם בכך שהגיעו לידינו מפרי עטו רק פיוטי יוצר (אך לא פיוטי יוצר מרובעים לפי דוגמת ר' שלמה הבבלי) וסליחות. שלא כמו אצל פייטני מרכז אירופה וצפונה, אין בפיוטיו סדרי עבודה, קרובות ויוצרות מרובעים. (ב) ר' בנימן ראה בוודאי פיוטים של שפטיה ושל אמתי (כך עולה מן הוולת שלו לשבת הגדול, הבנוי על פי הוולת לחתן של אמתי, ומן האופנים בעלי המבנה 'אנני' [באופנים אלה לאחר כל מחרזות המתארת את הקדושה הנאמרת על ידי המלאכים בא טור הפותח 'אנני' ובו מתוארת הקדושה הנאמרת על ידי ישראל; השווה: צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 121], גם הם לפי דוגמת 'אלפי רבותיך שלוש קדשתך' של אמתי). (ג) נורמות המשקל והחריזה של ר' בנימן דומות לאלו של פייטני דרום איטליה ושונות מאלו של שלמה הבבלי וממשיכיו בלוקה, ברומא ובאשכנז (שיקול דומה בעניין נורמות החריזה והמשקל הביא את פליישר למסקנה שיש לחפש את מקום פעילותו של ר' שלמה הבבלי בצפון איטליה ולא בדרומה. עיין: פליישר, שלמה הבבלי [לעיל הערה 21], עמ' 27). (ד) אם אמנם היה ר' בנימן בן דרום איטליה אפשר להסביר בקלות את העובדה שר' יחיאל בר אברהם ראה סליחה אחת שלו (לדיון בכך ראה: פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, מהדורת א' פרנקל, ירושלים תשס"ו, עמ' 72). (ה) השם זרח שייך לקבוצת השמות העבריים המיוחדים לבני דרום איטליה. (ו) פיוטיו של ר' בנימן נקלטו לא מעט במחזורי איטליה, גם פיוטים שהגיעו לאשכנז וגם אלה שכנראה לא נדדו צפונה. מכאן נראה שהוא לא היה בן אשכנז או צרפת. (ז) עשרה (!) פיוטים של ר' בנימן בר זרח הגיעו לגניזה הקהירית (כמה מפיוטיהם של אמתי ואליה בר שמעיה הגיעו גם הם לגניזה). (ח) העובדה שאין ידיעות אשכנזיות או צרפתיות ברורות על ר' בנימן בר זרח מן המאה האחת עשרה מלמדת שבני אשכנז וצרפת לא הכירו אותו ממש, ויש בכך סיוע לסברה שהיה בן איטליה. מנגד יש כמה סיפורים על שהייתו בגרמניה. עיין: א' דוד, 'סיפורי מעשיות על הגזרות בגרמניה בימי הביניים', צ' מלאכי (עורך), שי להימן: מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים מוגשים לא"מ הברמן (הימן הירושלמי), במלאת לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תשל"ו, עמ' 69–70, 78–79. (ט) התייחסותו של בנימן בר זרח לגזרות הגויים ולחילופי המלכויות דומה לזו של פייטני דרום איטליה ולא לזו של פייטני צפון איטליה ואשכנז. (י) הכינוי 'בעל שם' שנתכנה בו ר' בנימן (דוד, 'סיפורי מעשיות' [שם], עמ' 67–70 ובמקורות המצוינים שם, הערות 7–6) ושיילוב ענייני תורת הסוד בפיוטיו (במיוחד בסליחה 'אנא יי האל הגדול', שפורטו בה תולדותיו של שם הקב"ה מאז שנמסר למשה בסיני), מתאימים גם הם לדרום איטליה, וקרובים לאווירה המשתקפת בכמה מפיוטיו של אמתי ובסיפורים הכלולים ב'מגילת אחימעץ'. (יא) כאמור ר' בנימן ציין בפיוט הוולת 'אנא השקיפה וראה מלך רם וגואל' את הזמן שעבר מאז החורבן, וצורת מניין זו אופיינית ליהדות איטליה הקדומה. (יב) סליחותיו של ר' בנימן מופיעות גם בכתבי יד שאין בהם פיוטים אשכנזיים, כגון במחזור קורפו, כ"י ירושלים, שוקן 13488 [לשעבר שוקן 22] [הערת א' לזין].

127 זאת בניגוד לפיוטיהם של כמה מפייטני רומא בני המאה האחת עשרה (כר' יחיאל בר אברהם ושכתי בר משה), שכמעט שום פיוט שלהם לא נקלט באשכנז.

נראה שלא מעט יהודים היגרו מדרום איטליה לאשכנז בסוף המאה העשירית ובמאה האחת עשרה, והם שהביאו אתם לאשכנז את המורשת הפייטנית הדרום איטלקית. סביר שהגירה זו הייתה תוצאה של המצב הביטחוני המעורער אשר שרר בדרום איטליה באותה תקופה.¹²⁸

הסליחה 'איך אוכל לבא עדיך' לר' יצחק בר סעדיה הפיוט 'איך אוכל לבא עדיך' ידוע מסדר הסליחות הנהוג בימינו.¹²⁹ ייחודו הבולט הוא שהפייטן הזכיר בו בהרחבה רבה גם את מלכות הנוצרים וגם את דת האסלאם ושלטון המוסלמים.¹³⁰ ההרחבה בנושא מלכות ישמעאל היא חריגה בולטת מן הרגיל בפיוטים האיטלקיים והאשכנזיים. הפיוט נפוץ בכתבי יד אשכנזיים מערביים ומזרחיים, והגיע גם לצרפת,¹³¹ ומנגד הוא מופיע בכמה קטעי גניזה. תפוצה זו מעידה על קדמות יחסית. קליטתו של הפיוט בצרפת יכולה ללמד שהוא לא חובר באשכנז במאה השתים עשרה, כי אין כמעט סליחות אשכנזיות מן המאה השתים עשרה שנקלטו בצרפת.¹³² הפיוט נתפרש לא מעט בימי הביניים: פירושים לטקסט הועתקו בתשעה כתבי יד, בהם כתב יד צרפתי.¹³³ לפי כל זה מתקבל על הדעת שהפיוט נכתב לכל המאוחר במאה האחת עשרה. לפי תפוצתו אפשר שמוצאו מאיטליה, מאשכנז הקדומה או מאחת מארצות האסלאם. מכנהו המפותח של הפיוט (מילות הקבע 'איך', 'והמה', 'ואני') אינו אופייני לפיוטים הקדומים מן המאה התשיעית, ולכן מתקבל על הדעת שהוא נכתב במאה העשירית או האחת עשרה.

מחבר הפיוט, ר' יצחק בר סעדיה, אינו ידוע ממקור אחר. השם סעדיה נדיר באשכנז, אם כי ידוע פייטן אשכנזי בן המאה השתים עשרה ששמו סעדיה בר נחמני. מסתבר שהשם סעדיה הגיע מארצות האסלאם.¹³⁴

128 מתקבל על הדעת שבאותה דרך הגיעו לאשכנז גם 'ספר יוסיפון' (שהיה מוכר כבר לר' גרשם מאור הגולה) ו'ספר חכמוני' לשבתי דונולו (שרש"י כבר הזכירו בפירושו לבבלי, עירובין ע"א). כבר שיערתי שר' אמנון ממגנצא היה בן לאחת המשפחות האיטלקיות שהיגרו מאיטליה לאשכנז בסוף המאה העשירית, ושהוא הכיר את הפיוט 'ונתנה תוקף' מתוך המסורות האיטלקיות שהיו בידיו. ראה: א' פרנקל, 'דמותו ההיסטורית של ר' אמנון ממגנצא וגלגוליו של הפיוט 'ונתנה תוקף' באיטליה, באשכנז ובצרפת', ציון, סז (תשס"ב), עמ' 132. אפשר שגם ר' אמנון זה היגר לאשכנז מדרום איטליה, שכן, לפי מה שנתברר שם, השם הנדיר אמנון היה מצוי דווקא בדרום איטליה. ידועים עוד שני חכמים בשם אמנון: אחד הרבנים שהגלו המוסלמים מאוריה בשנת 925 לסה"נ ואביו של הפייטן ר' חננאל בר אמנון, שסגנון פיוטיו גם הוא דרום איטלקי. הגירה זו מדרום איטליה לאשכנז קדמה אם כן עשרות שנים להגירתו של ר' שמואל בר נטרונאי מבארי לגרמניה בתחילת המאה השתים עשרה (על הגירה זו עיי': ש' עמנואל, שברי לוחות, ירושלים תשס"ו, עמ' 75–81).

129 סדר הסליחות כמנהג פולין (לעיל הערה 22), עמ' קסו; סדר הסליחות: כמנהג ליטא וקהילות הפרושים בארץ ישראל, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה עמ' קפ.

130 באופן נדיר הפיוט כולל גם התייחסות מפורשת למוחמד: 'הקוראים נביא לאיש מעולם לא ניבא' ('איך אוכל לבא עדיך', סור 30).

131 עיין ברשימת כתבי היד במהדורת גולדשמידט. כ"י פרמה, פלטינה 3007 (דה רואי 654; ריצ'לר 1064) הוא מחזור צרפתי מבורגונד (סימנו שם: פ).

132 על התופעה וסיבותיה האפשריות עיי': גולדשמידט ופרנקל, לקט פיוטי סליחות (לעיל הערה 29), עמ' 775.

133 עיין: הולנדר, מפתח הפירושים (לעיל הערה 80), עמ' 221.

134 ידוע עוד פיוט החתום בשם יצחק בר סעדיה, ולדברי צונץ אפשר שפייטן אחד חיבר את שני הפיוטים. ראה: צונץ,

פתיחת הפיוט וריבוי האזכורים של מלכות אדום בו מרמזים שהפייטן ישב דווקא בארצות הנוצריות. סמוך לפתיחת הפיוט נאמר:

וְעוֹבְדֵי זֹלָתְךָ לֹא עֲבֹנִי לְעִבְדְּךָ
וְהִמָּה בְקִשׁוֹ לְהַפְרִי־דִי מִמֶּךָ וּמִיַּחֲדֶךָ
(איך אוכל לבא עדיך, טורים 2–3)

טור זה דומה לאזכורים של גזרות דת נוצריות בפיוטים איטלקיים. גם הטור החריף המדבר דווקא על מלכות ישמעאל – 'הַקּוֹרְאִים נְבִיא לְאִישׁ מַעֲוֹלָם לֹא נָבֵא' (שם, טור 30) – מלמד שהפייטן היה בן הארצות הנוצריות דווקא, שכן קשה להעלות על הדעת העזה כזאת בארץ מוסלמית. מנגד הפייטן היה בקיא בענייני המוסלמים, והדבר מתאים להשערה שהיה צאצא של משפחה שמוצאה מארצות האסלאם:

אֵיךְ כּוֹס הַתַּרְעֵלָה שְׁתִּיתִי וְאָגִמַּעַ
בְּכִיתִי וְאָדַמַּעַ מַעֲוֹל מִשָּׂא וּמִשְׁמַעַ
וְהִמָּה לּוֹעֲגִים עָלַי הַקְשִׁיבָה וּשְׁמַעַ
וְאֲנִי כְתֹרֵשׁ לֹא אֶשְׁמַעַ [...]

אֵיךְ סִבְבוֹנִי קִדְר כְּתֵרוֹנִי דָדֶן וּשְׂבָא
הַקּוֹרְאִים נְבִיא לְאִישׁ מַעֲוֹלָם לֹא נָבֵא
וְהִמָּה עוֹשִׂים חֵיל וּגְדוּד וְצָבָא
וְאֲנִי אָנֹכָה אֲנִי בָא
(שם, טורים 21–24, 29–32)

משא ומשמע וקדר הם מבני ישמעאל, כלומר הפייטן קונן כאן על גזרות המוסלמים ועל שעבודם. אבל דדן ושבא הם מבני כוש, אחי מצרים. הצירוף של קדר ובני כוש, המצטרפים יחד לעשות 'חיל וגדוד וצבא', טעון הסבר. נראה להציע שהכוונה למלכות הפאטמית, שהתפתחה וכבשה את מצרים וארץ ישראל בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת עשרה,¹³⁵ ושתקפה גם בדרום איטליה. אם כן הפייטן ידע להבדיל בין סוגים שונים של עמים מוסלמיים.

כאמור בפיוט משולבים זה בזה דברים על מלכות אדום ועל מלכות ישמעאל. הדברים מעורבים, וקשה לעתים לדייק מה נאמר על מי, ואם נאמרו הדברים על שתי המלכויות כאחד. כך לדוגמה במחרוזת זו:

אֵיךְ וְמִן קִצֵּי נְחֻתָם וְלֹא נִדְעַ

תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 282. פיוט זה הוא זמר למוצאי שבת שתחילתו 'ידידי רבו כצמחי חקל' (כ"י פרמה 1931 [דה רוסי 352; ריצ'לר 1095]), אבל נראה שמחבר הזמר מאוחר ממחבר הפיוט 'איך אוכל לבא עדיך'.
135 'מלחמת שישים השנים', שהתחוללה בשנים 969–1029 לסה"נ.

וְקִרְנֵי גִדְעַ אֹיְבֵי מִשְׁחַת פֹּדֶעַ
וְהִמָּה חוֹשְׁבִים חֲכָמָתָם כְּהִימָן וְדִרְדֵּעַ
וְאֲנִי בַעַר וְלֹא אֲדַע
(שם, טורים 13–16)¹³⁶

אִיזוֹ אוֹמָה חוֹשֶׁבֶת אֶת עֲצָמָה לְנוֹשֶׂאת הַחֲכָמָה? אֲפֹשֶׁר שֶׁהַכּוֹנֵה לְמַמְלָכָה הַבִּיזְנִיתִית, וְאֲפֹשֶׁר שֶׁהַכּוֹנֵה לְמוֹסְלָמִים.

הַטּוֹרִים הַבָּאִים עֲנִינָם מוֹשֶׁבֶם שֶׁל הַגּוֹיִים בָּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל:

אִידֵךְ קִדְר כּוֹכְבֵי וְחִזּוֹר גִּלְגָּלִי
וְעוֹבְדֵי גִלּוּלִים גִּלְלוּ גִלְלִי
וְהִמָּה רִחְקוֹ רִגְלֵי מַעְלֹת רִגְלִי
וְאֲנִי כְּמַעֲט נָטִי רִגְלִי [...]

אִידֵךְ יִשְׁבָּתִי בְּדָר וְאֵהִי לְנֶדֶה
מִכְבוֹד יִרְוּדָה בְּגוֹיִם נְדוּדָה [...]

אִידֵךְ שׁוֹנְאֵי כָּל טְהָרָה שְׁכֵנוּ בְּצִיּוֹן
מִי הָאֲמִין כֹּזֵה וּמִי עֲלָה לוֹ בְּרַעְיוֹן
וְהִמָּה עֲשִׂירִים נְשִׂאִים נְתוּנִים עֲלִיוֹן
וְאֲנִי עֲנִי וְאֲבִיוֹן

אִידֵךְ דָּרוּ בְּהִיכְלוֹתַי וְשָׁכְנוּ בָּם שְׁכוֹן
מַעְלִיוֹן לְתַחְתּוֹן וּמִתַּחְתּוֹן לְתִיכּוֹן
וְהִמָּה יִרְשׁוּ הוֹן וְהֵב וְאֲדָרְכּוֹן
וְאֲנִי לְצֹלַע נְכוֹן
(שם, טורים 37–40, 45–46, 57–64)

נִרְאָה שֶׁהַפִּיּוֹט הָיָה בְּקִיא בְּמָה שֶׁנַּעֲשֶׂה בִּימֵיו בָּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל, וְשֶׁמָּא אֵף בִּיקָר בָּהּ. צוֹנֵץ הַנִּיחַ שֶׁהַפִּיּוֹט נִכְתָּב בְּשַׁעַת שֶׁמַּלְכוּיּוֹת הַנוֹצְרִים שִׁלְטוּ בִּירוּשָׁלַיִם.¹³⁷ הוּא פִּירֵשׁ אֶת הַבִּיטוּיִים ‘וּמַעֲלִיל תַּפְאֲרָתִי לְבָנִי אָדוֹם הַלְּבָשׁ’ וְ‘שׁוֹנְאֵי כָּל טְהָרָה שְׁכֵנוּ בְּצִיּוֹן’ (שם, טורים 26, 57) כְּמוֹסְבִים דּוּקָא עַל מַלְכוּיּוֹת הַנוֹצְרִים שֶׁבִּימֵי הַפִּיּוֹט. וְאֵת הַטּוֹר ‘וְהִמָּה נָפֶת אוֹכְלִים וְחֶלֶב וְדָבֵשׁ’ (שם, טור 27), הַעוֹסֵק בְּבִנְיַי אָדוֹם, פִּירֵשׁ כְּנִרְאָה דּוּקָא עַל יִשִּׁיבָתָם שֶׁל הַנוֹצְרִים בָּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל. אִם כֵּן לִדְעוֹתוֹ שֶׁל צוֹנֵץ הַפִּיּוֹט נִתְחַבֵּר לֵאחֲרֵי הַכִּיבוּשׁ הַצִּלְבָּנִי בִּשְׁנַת 1099 לְסָה״נ.

¹³⁶ מִשְׁחַת פֹּדֶעַ: אֹיְבֵי נִיצַל מִרְדַּת שַׁחַת (אִיּוֹב לֵג 24).

¹³⁷ צוֹנֵץ, תּוֹלְדוֹת הַפִּיּוֹט (לְעִיל הָעֵרָה 26), עַמ׳ 282.

דרכו זו של צונץ בפרשנות הפיוט נראית סבירה מבחינת הבנת הטקסט, אבל איננה הכרחית. לפי תפוצת הפיוט ופירושו קשה מאוד לשער שהוא נכתב לאחר המאה האחת עשרה. אפשר שכיוון הפייטן ליישבת הנוצרים בארץ ישראל קודם ימיו, ואפשר שחלק מן הטורים רומז גם לשליטים מוסלמים. כך אפשר ליישב את הסתירה שבין חיבור פיוט קודם למאה השתים עשרה לבין היות השלטון בארץ ישראל באותה תקופה מוסלמי ולא נוצרי.¹³⁸

למרות הקשיים שנוכרו, נראה לי לשער שגם פיוט זה נתחבר באיטליה במאה העשירית או האחת עשרה, וסביר שהפייטן פעל בדרום איטליה. כך יש להסביר הן את העיסוק המפורט בענייני האסלאם והן את תפוצתו הניכרת של הפיוט בגניזה הקהירית.¹³⁹

הזכרנו שהפייטן כינה את אחד העמים המכתרים את ישראל בשם דדן. כינוי זה מופיע גם בשני פיוטים קדומים יחסית, ונראה שאף הם נכתבו באיטליה במאה העשירית או האחת עשרה:

גְרוּשָׁה כְּנַע וְנָד בְּנֵי יוֹנִים / דְּרָכָהּ וְשִׁדְדָהּ בְּתוֹךְ גְּבָלִים וְדִדָּנִים ('אימה כנדגלות מסורה', שו' 2)¹⁴⁰

'בני יונים' הוא ביטוי קשה, ואם אין כאן שיבוש אפשר שהכוונה למלכות אדום היוונית, בדומה לאמור בדוגמה שהובאה לעיל מן הפיוט 'אזרנו מלכי ארצות'.
וכן:

מֵאֵד הַרְבִּיעִית הָאֶרֶץ [יָכָה] / מִקְדָּשֶׁיךָ הַדְרִיכָה / מוֹלֶךְ פְּסָלָה הָעֲרִיכָה
נִיאוּץ נִיִּצְוֹנוּ דִּדָּנִים / נִתְאָכְרוּ עֲלֵינוּ אֲדוֹנִים / נִשְׁפָּלִים אוֹתָנוּ נִידוֹנִים
(‘ארבע חיות אכלנו’, שו' 13–14)

138 בקושי מסוים אפשר לומר שהפייטן ידע על ניסיונם של הביזנטים לכבוש את ארץ ישראל בשנת 975 לסה"נ (לפי אחת הידיעות הם הגיעו לירושלים). אם אמנם ביקר הפייטן בארץ, אולי שמע על המאמצים התוזרים ונשנים של הנוצרים בירושלים להשפיע על המוסלמים להדיר את רגלי היהודים (כולל הקראים) מן העיר, מאמצים שתועדו כמה פעמים בפירושי הקראים למקרא. עיין: מ' גיל, 'ארץ ישראל בימי השלטון המוסלמי (634–1099)', 'פראוור (עורך), שלטון המוסלמים והצלבנים (634–1291) (ההיסטוריה של ארץ ישראל, ו), ירושלים 1981, עמ' 96–97.

139 אי אפשר לומר שהפיוט נכתב באשכנז במאה השתים עשרה, הן בגלל תפוצתו הצרפתית והן מפני שגורות תנ"י לא נזכרו בו כלל. אשר לאיטליה במאה השתים עשרה, קשה להסביר תפוצה כזאת של פיוט איטלקי מאוחר כל כך. בסוף הפיוט 'איך אוכל לבא עדיך' בא הביטוי 'קִלְעָם וּבִלְעָם' (סור 67), ונראה שהוא על פי הביטוי 'בִּלְעָם קִלְעָם' שבפיוט 'הגוים אימים זמוזמים קדר' (סור 1) מתוך סדרת הרהיטים 'מי לא יראך', המיוחסת לר' קלונימוס הזקן או לר' משלם בנו. לפי זה עדיף לומר שהסליחה 'איך אוכל לבא עדיך' נכתבה בתחילת המאה האחת עשרה. אין קושי להניח שפיוטיהם של בני משפחת קלונימוס הגיעו לדרום איטליה עד תחילת המאה האחת עשרה. גם ר' בנימן בר זרח, אשר שיערנו לעיל שהיה בן דרום איטליה, הושפע מפיוט של ר' משלם בר קלונימוס: הביטוי 'אֶהְבֶּתָּ עָוֹן', הפותח את אחד מפיוטי העקדה שלו ('אהבת עוון ותקף חבה'), מבוסס כנראה על הביטוי 'הִנָּצְוֹ אֶהְבֶּתָּ' מסדר העבודה 'אשוחח נפלאותיך צור עולמים' של ר' משלם (סור 50). כך גם באשר לביטוי 'ספר חזיון', שר' אליה בר שמעיה למד מסדר העבודה של ר' משלם. עיין לעיל הערה 66.

140 לקט פיוטי סליחות (לעיל הערה 29), עמ' 711–712. הפיוט ידוע מכ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה, B.H. fol 2, האוצר לא מעט פיוטים איטלקיים. בהמשך הפיוט נאמר: 'סְמָאִים וְסִנּוּפִים עֲלֶיךָ מִתְרַגְּגִים / יוֹם יוֹם עֲמָנוּ בְּרִיב וּפְקָדִים [...] שְׁנָאִים תִּשְׁפִּיל וְתִכְנֶנֶץ שׁוֹטְנִים / עֲלֵיהֶם שְׁפוֹף זְעִמִּים וְשָׂאֵר חֲרוֹנִים' וכו' (אימה כנדגלות מסורה, שו' 5, 8). אפשר ש'סמאים וסנופים' וכן 'שונאים' ו'שוטנים' רומזים למוסלמים ולנוצרים. גם הביטוי 'אשמנים', הבא בהמשך הפיוט, אפייני לפיוטי איטליה.

אפשר שבכל המקורות הכוונה לבני המלכות הפאטמית, שפייטני איטליה כינוה בסוף המאה העשירית דדנים.

ה. דגם ארבע המלכויות וגווניו בפיוטי איטליה

בדגם העתיק שפיתחו חכמי המדרש על פי חזונות דניאל נקבע שישראל ישתעבדו לארבע מלכויות: בבל, פרס, יוון ורומא. מאז הופעת המוסלמים התחבטו פייטני המזרח בשאלה כיצד לשלבם בדגם העתיק, הכולל רק ארבע מלכויות. יוסף יהלום הראה כי המעבר מן הקיסרות הרומית למלכות הנוצרית והכיבוש המוסלמי של ארץ ישראל הביאו את פייטני המזרח לשנות את הדגם העתיק של ארבע המלכויות, עד כדי העמדה של שמונה מלכויות.¹⁴¹

כל פייטני איטליה ראו עצמם יושבים עדיין במלכות אדום (שעיר), המזוהה עם המלכות הרביעית המקורית. תפיסה זו עברה לפייטני צרפת ואשכנז. למרות זאת יש לבדוק כיצד השפיעו שלושה גורמים על דגם ארבע המלכויות של בני איטליה: הפיצול לשתי ממלכות נוצריות, הופעת מלכות המוסלמים ומלכויות נוספות שנראו באזור דרום איטליה במאות העשירית והאחת עשרה. מכל קהילות יהודי אירופה שלוש הבעיות האלה מיוחדות לקהילות איטליה (ובמידת מה גם לקהילות ספרד¹⁴²), שראו בסביבתן יותר ממלכות 'רביעית' אחת. לעומת זאת יהודי אשכנז וצרפת היו משוחררים בדרך כלל מן הצורך להתאים את הדגם העתיק למציאות המשתנה.¹⁴³ להלן נראה כמה הצעות פתרון שנתנו פייטני איטליה הקדומים.

1. הדגם האיטלקי הקדום הוא זה של ארבע המלכויות הקלסיות, והוא מיוצג בפיוטיו של אמת'י. בזולת שלו 'אהבתיך אהבה כלולה' פורטו המלכויות, וגזרות בסילאוס נכללו בגזרות המלכות הרביעית:

טִרְדְּתִי בְּמַלְכוּת רְאשׁוֹנָה / מְנִין שְׁבָעִים שָׁנָה
יֻדְקְשִׁית חֶסֶר מִמְּנִינָה / שְׁמוֹנָה עָשָׂרָה בְּתַנְיָנָה
כְּבֹא שְׁלִישִׁית מִשָּׁנָה / רֶבֶת חֶשְׁבֹן מֵהֶנָּה

141 יהלום, פיוט ומציאות (לעיל הערה 102), עמ' 81–84; פיוטי רבי פינחס הכהן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס"ד, עמ' 210–212.

142 בספרד ויהו לעתים את החסר (המעורב בברזל) בחזון דניאל (דנ' ב 33–35) עם המוסלמים. השווה שירו של יהודה הלוי 'נמת ונרדמת וחרד קמת': 'הָאֵת חֶסֶף טִינָא בְּרָגְלִי פְּרִינָא' (בית 8; ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס², א, ירושלים ותל אביב תשכ"א, עמ' 480). ויהו זה נמצא כבר אצל פינחס הכהן. ראה: אליצור, פינחס הכהן (שם), עמ' 210. אך לא מצאתי אותו בפיוטי איטליה.

143 נדגים זאת בפיוטיו של ר' שמעון בר יצחק. הוא בנה את סליחתו 'אדאג מחטאים חזקים' על ארבע המלכויות הקלסיות (בבל, מדי, יוון ואדום) בלי להזכיר כל מלכות אחרת אחרי המלכות הרביעית. כך עשה גם בתחינה 'אוחילה מעי ואהמה קירות', בסליחה 'מקוה ישראל ה' מושיעו', ובאופן רחב בזמר לשבת 'ברוך ה' יום יום'. אמנם בסילוק לקרובה ליום שני של ראש השנה הביא מניין שונה של ארבע מלכויות, אך זאת על פי פרקי דר' אליעזר כח, שעל פיו הלך בעקיבות באותו סילוק. ראה לעיל הערה 112.

לַעֲת שְׁלֹטָה עֲדִינָה / מְשַׁלְשֶׁתָן הָאֲרִיכָה מַעֲנָה

(‘אהבתך אהבה כלולה’, טורים 9–12)¹⁴⁴

2. ר' שלמה הבבלי, בן המאה העשירית, ויתר כנראה על מספור המלכויות. בכל פיוטיו שבידינו לא נזכר הביטוי 'ארבע מלכויות'. פעם אחת בלבד באה רשימה של ארבע החיות (בסדר שונה מהמקובל), ומיד אחריה בא הביטוי 'פרים אבירים':¹⁴⁵

דּוֹבִים וְנִמְרִים אֲרִיֹּת וְחַזִּירִים

פָּרִים אֲבִירִים לְפֶסֶג גְּזֵרֵי גְזֵרִים

(‘על הרי בשמים טוב’, טורים 15–16)

אם אמנם דרכו זו של ר' שלמה הבבלי מבטאת שינוי מכוון במספור המלכויות, אפשר שמקורה בעובדה שמוצאו היה מן המזרח, שבו נשתנה הדגם הרבה לפני זמנו של הפייטן. תלמידי האסכולה של שלמה הבבלי אליה בר שמעיה ויחיאל בר אברהם, בני המאה האחת עשרה, הלכו בעקבותיו, ואין בפיוטיהם כל מניין של מלכויות. נראה שכולם העדיפו להימנע מלשלב בדגם הקדום מלכויות חדשות.

3. ר' חכים אימץ בסליחה 'איה קנאתך וגבורתך העצומות' (שנזכרה לעיל) פתרון משונה: הוא מנה את גלות מצרים בתור המלכות הראשונה ושילב את יוון (אדום) ורומא, שתי הממלכות הנוצריות, יחד בתור המלכות הרביעית:

בְּרֵאשִׁית מַמְלָכוֹת חַזִּיין אֲרַבַּע מַלְכוּיֹת

בְּיַד הַגְּדוֹלָה שִׁפְטָתָם בְּצוּל דְּכוּיֹת [...]]

דַּעַת אוֹתָךְ מֵאֲנוּ וְשִׁשְׁךְ וְעִילָם הִגְלִיתָם

דָּלְגוּ שְׂבָעִים שָׁנָה וְלִמְקוֹמָם הִעֲלִיתָם

הָתַר חֲרָצְבוֹתָם וְשָׁבוּ לְפִשְׁעָה

הִשְׁלַכְתָּם מֵעַל פְּנֵיךְ וְנִמְסְרוּ בְּיַד אֲדוֹם הָרֶשָׁעָה

(‘איה קנאתך וגבורתך העצומות’, טורים 3–4, 7–10)¹⁴⁶

4. הפתרון הרווח בקרב פייטני איטליה היה לצרף למלכות הרביעית את המוסלמים או עמים אחרים, ולראות בכולם מלכות רביעית ארוכה. כך נהגו ר' משלם, ר' בנימן בר זרח וכמה פייטנים אנונימיים.

144 ביאור: במלכות ראשונה: בבבל. יוקשתי וכו': נשתעבדתי במלכות שנייה שבעים פחות שמונה עשרה שנה (סדר עולם רבה כס [מהדורת רטנר, עמ' 133]; ל [שם, עמ' 137], ובהערות שם). שלישית משנה: מלכות יוון. עדינה: מלכות אדום.

145 לפי פרקי דר' אליעזר כח (ז'תור אלו בני ישמעאל') אפשר שהביטוי 'פרים אבירים' רומז למוסלמים.

146 ביאור: שפטתם בצול דכויות: דנת את מלכות מצרים לרדת במצולות ים. מאנו: כשחטאו ישראל. וששך ועילם: בבל ופרס. אדום הרשעה: יוון ורומא (וביוניסיון). ואפשר לפרש שהפייטן דילג על מלכות יוון. בכל מקרה יש בדברים אלו דוגמה נוספת לחוסר הגיבוש של הפיוט, עיין לעיל הערה 65.

בוולת 'אזכרך דודי מארץ ירדן' של ר' משלם עדיין בא הדגם המקורי, לפי דוגמת פיוטו של אמתי: מוזכרים רק הארי, הדוב, הנמר והחזיר,¹⁴⁷ המייצגים את ארבע המלכויות הקלסיות. אבל בסליחה 'אל ימעטו לפניך', שייחסנו גם אותה לר' משלם, הזכיר את מלכות אדום ומעלליה ואחר כך צירף אליה את מלכות ישמעאל:

פֶּרָא נוֹהֵק לְשַׁחַר וְלִשְׁסֵף / פֶּרִיץ פּוֹרֵץ מִתְרַפֵּס בְּרָצִי הַכֶּסֶף
צִמְתוֹנִי זֶה כָּזָה וְכו'

(אל ימעטו לפניך, טורים 17–18)¹⁴⁸

ר' בנימן בר זרח הזכיר קודם שלוש מלכויות, ולאחריהן מיד את אדום וישמעאל יחדיו:

טְבַעְתִּי מְצוּלָה בִּיד אֶרְיָה [...] יִקְרְנִי הַדּוֹב [...] בְּעַת רְדוֹת הַצֶּפִּיר (יוון) [...] שְׁעִיר וְחוֹתָנוּ
סְעִירוֹנִי

(אחריש ואתאפק ולבי חלל, טורים 17, 19, 22, 29)

וכן:

הַכְנַעְתִּי בְּבָבֶל וְהִשְׁפַּלְתִּי בְּמִדִּי וְהִטְבַּעְתִּי בְּזֶן / וְעַתָּה בִּיד כָּל אִמָּה וְלִשׁוֹן
(אדברה וירוח לי, טורים 9–10)

כפי שפירשנו לעיל, נראה שהביטוי 'כל אמה ולשון' כולל את מלכות אדום ואת מלכות ישמעאל.
5. מחברים של שני הפיוטים 'אזרוננו מלכי ארצות' ו'ארבע חיות אכלוננו' ציין כמה פעמים את ארבע המלכויות הקלסיות. אחריהן הוא ציין – באמצעות מטפורות של חיות שונות, חלקן על פי מדרשים – אומות או קבוצות פורעים רבות ללא סדר מחייב:

וּמִגֹּזֵי אֵל גֹּזֵי הָיִיתִי אֲשׁוּנָה / וּמִאֲרָץ לְלוּתִי שׁוּנָה / הָרִי תִשַׁע מְאוֹת וְשֵׁשׁ עֶשְׂרֵה שָׁנָה [...]
מֵאֲדוּם לִיָּן וְזוּתִי / לֹא שְׁלוּתִי וְלֹא שְׁקֻטִּי / וּבָא עָלֵי רוּגְזוֹ וְלֹא נַחְתִּי
נִסְתִּי מִפִּי אָרִי וּפְגַעוֹנֵי דְּוָבִים / וּמִפִּי דְּוָבִים בְּלַעוֹנֵי זְאֵבִים / וּמִפִּי זְאֵבִים נִשְׁכּוֹנֵי עֲקָרִים
סִרְתִּי מִפִּי עֲקָרִים וּסְבָבוֹנֵי נַחֲשִׁים / וּמִפִּי נַחֲשִׁים שְׂרָפוֹנֵי פִתְגָּמִים קָשִׁים / וּמִפִּי פִתְגָּמִים שְׂרָף רוּגְזִים
(אזרוננו מלכי ארצות, שו' 6, 13–15)

147 על פי ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רפו–רפט).

148 'פרא' הוא ישמעאל, 'מתרפס' הוא רומי (לפי המדרש הרווח על תה' סח 31). תופעה דומה יש בסליחה 'תעינו כשה אובר בכל קצות', שהייתה נפוצה גם באשכנז וגם בצרפת, ושנראה כי מקורה איטלקי. לאחר הזכרת ארבע החיות נאמר שם: 'יחד אלה מזה ואלה מזה / טרפנו במנוך אחורים וחוה / חתן וחותן כזה כן זה / זה כזה שנים אוקלים לעם הזה' (תעינו כשה אובר בכל קצות, שו' 7–8). אפשר שהסליחה חתומה 'אליה'. סגנון הדברים רחוק מסגנונו הקשה של אליה בר שמעיה, ועל כן לא כלל אותה צונץ בפיוט הפייטן. אבל הברמן ייחס אותה לאליה בר שמעיה (בטעות). עיין: הברמן, עתרת רננים (לעיל הערה 115), עמ' 24 (נוסח הפתיחה שם 'תעינו כצאן אוברות'). כאמור גם מבחינת דגם ארבע החיות רחוקה הסליחה הזאת ממנהגו של אליה בר שמעיה.

נראה שלפי תפיסתו אומות אלה לא נכללו בארבע המלכויות הקלסיות, והן משעבדות ומתנכלות לישראל במקביל לאומה הרביעית, שמאריכה בשעבודה.

פייטני איטליה אימצו אפוא פתרונות שונים לבעיית האומות הנוספות ששעבדו את ישראל. המשותף לכולם הוא שלא הגדילו את מניין המלכויות הקלסיות מארבע. זאת בניגוד לפייטני המזרח, שחלקם התאמצו לשמר את הדגם הסימטרי הקלסי על ידי מניין מחדש של עד שמונה מלכויות. מגוון הפתרונות האיטלקיים מראה שלא נוצר דגם איטלקי מחייב; כל פייטן היה חופשי להציע פתרון משלו.

סיכום

במאמר זה ניסינו לצייר תמונה של מלכויות שונות וגזרותיהן כפי שבאו לידי ביטוי בפיוטים איטלקיים שנתחברו במאות התשיעית, העשירית והאחת עשרה. גם אם פיוטי התקופה אינם מקורות היסטוריים ישירים, ודאי יש בהם הרב לאירועי תקופתם.

האומות השונות שנתקלו בהן יהודי איטליה, והצבאות אשר פשטו וכבשו מדי פעם חלקים מדרום איטליה, השפיעו הרבה על היצירה הפייטנית האיטלקית הקדומה. תפיסת המלכויות הקדומה של יהודי איטליה נזקקה גם היא לעדכון ולהתחדשות מול המציאות המשתנה תכופות בתקופה הנדונה. עיקר חידושו של המאמר הוא בניסיון לשער את זמן חיבורן ואת מקומן של כמה יצירות פייטניות בעלות גוון היסטורי, על פי קריטריונים של תוכן, לשון, סגנון ומפת התפוצה. המדובר בכמה פיוטים שהיו עד עתה 'מרחפים באוויר' מבחינת הידע על זמן חיבורם ומקום חיבורם, או בפיוטים אשר מחקרים קודמים שייכו אותם לזמנים ולמקומות שונים, אך בדיקה חוזרת מראה שיש להכלילם בקורפוס האיטלקי הקדום. לעתים מעשה עיגון זה נשאר בגדר השערה, אך גם במקרים אלה יש חשיבות להציע את ההשערה הסבירה ביותר ואת השיקולים התומכים בה, אף שעדיין אין בידינו הוכחות חותכות לאישושה הסופי.

כאמור חלק מן המורשת האיטלקית הגיע אלינו דרך אשכנז וצרפת, ולעתים עלינו לזהות מה מן המורשת האשכנזית והצרפתית מקורו באיטליה, ומה נתחדש במרכזים שבאשכנז ושבצרפת, כל מרכז בגווניו הייחודיים.

נספח

שתי סליחות איטלקיות על שעבוד מלכויות שונות

הסליחות המתפרסמות להלן מקורן בקטע הגניזה בכ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית רוסית, אוסף אנטונין 905, שגילתה טובה בארי.¹⁴⁹ קטע זה כולל סליחות איטלקיות קדומות. שתי הסליחות הנדפסות כאן עשויות במבנה אחד, ולשונן הבלתי מהוקצעת ותוכנן דומים מאוד. נראה שחוברו בידי מחבר אחד. כתב היד אינו מנוקד, וקריאתו בכמה מקומות אינה בטוחה.¹⁵⁰ הסליחה הראשונה נתחברה לכל המאוחר בשנת 978 לסה"נ (עיין שו' 6). צורת החרוזה והמשקל הרופף של שני הפיוטים מתאימים לפיוטי דרום איטליה. המלכויות הרבות הנזכרות בשני הפיוטים מתאימות לאירועי המאה העשירית, היא התקופה שרבו בה התקפות מצד גורמים שונים על קהילות דרום איטליה.

א

אַזְרוֹנוּ מַלְכֵי אֲרָצוֹת / מְגוּי אֶל גּוֹי נִפְרָצוֹת / בְּמַכַּת שְׁלֹשׁ עֶשְׂרֵה פְּרָצוֹת
בְּמַלְכוֹת הָרָאשׁוֹנָה / עֵידֵן עָלֵי שׁוֹנָה / וְנִפְרָצָה חוֹמָה שְׁבָעִים שָׁנָה

ביאור

סימן: אלף-בית. מחרוזות משולשות. שתיים-ארבע מילים בטור.

1 אזורינו: הקיפוננו כאזור, או: אזורו חיל ונלחמו בנו. ואפשר לפרש פיוזרו אותנו, לשון 'אתכם אורה בגוים' (וי' כו 33), בהשרשת האות אל"ף (הצעת א' לויין). נפרצות: עם ישראל מפוזר ומושלך מגוי אל גוי, לשון 'ופרצת ימה' וכו' (בר' כח 14). ואולי 'נפרצות' מוסב על הארצות הפזורות. ואפשר שהוא לשון 'חזון נפרץ' (שמ"א ג 1), כלומר חזון נפוץ (הצעת א' לויין). במכת שלש עשרה פרצות: כנראה פירושו: במכות מרובות, ומקור הביטוי במשנה: 'ושלש עשרה פרצות היו שם שפרצום מלכי יון' (מידות ב, ג). 2 במלכות הראשונה: בבל. עידן עלי שונה: נשתנה הזמן. הלשון על פי דנ' ב 21, וקצת ר' אלעזר הקלירי, 'איך תנחמוני הבל', טור 3 (סדר הקינות לתשעה באב, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ח, עמ' קב), וכן בפיוט המגן בקדושתא שלו לשבת החודש 'אתית עת דודים כגעה: 'ועדן שנה' (סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליים תרכ"ח, עמ' 695), והרבה בעקבותיו. שבעים שנה: מהחורבן הראשון עד שיבת ציון.

149 עיין עליו: בארי, השלמת סליחה (לעיל הערה 41). תודתי לפרופ' בארי על הרשות לפרסם את שני הפיוטים.

150 מילה שאינה ניתנת לקריאה סומנה במקפים (— —). מילים שתוקנו ומילים מטושטשות שהושלמו על פי השערה סומנו בסוגריים מרובעים.

[גרה] וּבָאָה מַלְכוּת שְׁנִייה / וְשִׁמְתָנִי לְשִׁאִייה / וְשִׁכַּלְתָּנִי תִּאֲנִיה וְאֲנִיה
 דְּפָקָה מַלְכוּת שְׁלִישִׁית / וְשָׂרְשִׁי הַתִּיכָה בְּחַרִישִׁית / נְטוּעִים מִתְּבוּאָת רִאשִׁית
 5 הֶרְבִּיעִית גְּבָהָה עַד לְשָׁמַיִם / וְחֻרְדָּתִנִי פְעֻמִּים / וְנִמָּה מִי לִי בְּדוֹק שְׁמַיִם
 וּמִגּוֹי אֶל גּוֹי הִיִּיתִי אֲשׁוּנָה / וּמֵאֲרִץ לְאֲרִץ גְּלוּתִי שׁוּנָה / הִרִי תִשַׁע מֵאוֹת וְשֵׁשׁ עֶשְׂרֵה שָׁנָה
 וְזִמְתִּי בְּבָבֶל תַּחֲלִילָה / וְהוּוֹתִי בַּהֲרַבֵּל הַתַּחֲלִילָה / בְּבִקְעַת דּוּרָא אֲשֶׁר לֹא חִילָלָה
 חֲרָקוּ שְׁנִימוֹ / וְשָׁתוּ בְּדוֹק פִּימוֹ וּבִתְבֵּל [לְשׁוֹנִימוֹ / עַל גְּבִי] חֲרָשׁוּ חוֹרְשִׁימוֹ
 טוֹלְטָלְנוּ מִכָּל אֶפְסִים / עֵיפִים וּמֵאוּסִים / וְכִסְפוֹתָהּ מוֹשְׁלָכִים וְנִמְאָסִים

3 גרה] גיה בכתב היד 8 לשונימו / על גבי] הקריאה משוערת

המשך ביאור

3 גרה ובאה: נגררה אחרי המלכות הקודמת ובאה, על פי: 'כי מעלה גרה הוא שגררה מלכות אחריה' (ויקרא רבה יג, ה [מהדורות מרגליות, עמ' רצד]; הצעת א' לוי). מלכות שנייה: מדי ופרס. לשאייה: לחורבן ושממה ('ושאייה יכת שער' [יש' כד 12]). תאניה ואניה: אבל ויללה (איכה ב 5). 4 דפקה: לשון מהירות, מיהרה לבוא אחריה. מלכות שלישית: יוון. ושרשי התיכה בחרישית: ברוח חמה השורפת את השורשים, והלשון על פי 'וימן אלהים רוח קדים חרישית ותך השמש על ראש יונה' (יונה ד 8). ושמה צ"ל: כחרישית. נטועים מתבואת ראשית: ישראל הנמשלים לראשית התבואה ('ראשית תבואתה' [יר' ב 3]). 5 הרביעית: מלכות רומא. גבהה: גבה לבה, לשון גאווה. וחרדתני פעמיים: אפשר שהכוונה למלכות רומי ולמלכות הביזנטית הנוצרית. ואפשר שהכוונה לחורבן בית שני. ונמה: ואמרה. מי לי בדוק שמיים: מי נתעלה כמותי, לשון תה' עג 25. בדוק: בשמים, על פי 'הגוטה כדק שמיים' (יש' מ 22). 6 ומגוי אל גוי: השווה שו' 1. אשונה: חשוכה, לשון 'באשון חשך' (מש' כ 20). שונה: נשנית שוב ושוב, או: משונה. תשע מאות ושש עשרה שנה: מניין השנים מאז החורבן השני, שהיה בשנת 68 לסה"נ (לפי המקובל בחשבון העברי בימי הביניים), כלומר הפייטן (או המעתיק) כתב את הפיוט בשנת 984 לסה"נ. 7 והוותי: וצרת. בהרבבל: לא נתבאר (ועייך: 'כשד שלמן בית ארבאל ביום מלחמה' [ה' י 14]; וכן: 'ויפלו כולם פגרים מתים בבקעת ארבאל' [ספר זרובבל (אוצר מדרשים, מהדורת י"ד אייזנשטיין, ניו יורק תרע"ה, עמ' 160])). ולפי המשך השורה השווה: 'רבי יוחנן אמר: אלו מתים שבבקעת דורא. ואמר רבי יוחנן: מנהר אשל עד רבת בקעת דורא' (בבלי, סנהדרין צב ע"ב). ואולי מילת 'בהרבבל' היא שיבוש כלשהו של 'נהר אשל'. בבקעת דורא: נבוכדנאצר הקים צלם בבקעת דורא, דג' ג 1. לו חיללה: על שום הפסל שהוקם שם. 8 חרקו שנימו: אחרי החורבן הראשון, על פי 'שרקו ויחרקו שן' (איכה ב 16). שנימו: הצורה על פי תה' לה 16. ושתו בדוק פימו: התגאו בדבריהם, על פי 'שתו בשמים פיהם' וכו' (תה' עג 9). ודוק כינוי לשמים, ראה לעיל שו' 5. ובתבל: בארץ. על גבי חרשו חורשימו: על פי תה' קכט 3. 9 טולטלנו מכל אפסים: גורשנו מכל קצות הארץ. וכסוחה: כדומן, על פי יש' ה 25 (והשווה תרגום יונתן שם, וצפ' א 17).

- 10 יִרְדּוּ שְׁלֹשָׁה בְּגִפְיָהֶם / וְעָרוּ עַד הַיְסוֹד בְּקִצְפֵיהֶם / וְגַם כָּל חֵיתוֹ יַעַר מִלְפְּנֵיהֶם
כְּנִמְרִים נִתְאַכְזְרוּ / וְלִכְל רֹחַ אוֹתָנוּ פִּיזָרוּ / וּבֵית עוֹלָמִים בִּיקוּעִים בִּיזָרוּ
לְאָדוּם הַבִּיאוֹנוּ / וּכְדוֹרְךָ פוֹרָה הִדְכִיאוֹנוּ / וְכִיָּקָבִים כִּיתָתוֹנוּ וְהִשִּׂיאוֹנוּ
מֵאָדוּם לְיוֹן זוֹתִי / לֹא שְׁלוֹתִי וְלֹא שְׁקֻטִי / וּבֹא עָלִי רוּגְזוֹ וְלֹא נַחְתִּי
נִסְתִּי מִפִּי אֲרִי וּפְגַעוֹנֵי דוֹבִים / וּמִפִּי דוֹבִים בְּלַעוֹנֵי זֹאבִים / וּמִפִּי זֹאבִים נִשְׁכּוֹנֵי עֲקָרִים
סֶרְתִּי מִפִּי עֲקָרִים וּסְכַבּוֹנֵי נַחֲשִׁים / וּמִפִּי נַחֲשִׁים שְׂרָפוֹנֵי פֶתָנִים קָשִׁים / וּמִפִּי פֶתָנִים שְׂרָף רוּגְשִׁים
15 עוֹבְדֵי אֱלִילִים עֲצְמוּ וְרָמוּ / וְעוֹבְדֵי אֱלִילִים נִחְרְמוּ / זוּעָפוּ בְּשֹׁפֶל וְהִדְמָמוּ
פַח עַל פֶּח לְכַדּוֹנוֹ / פֶּחַד וּפֶחַת הִיוּ לָנוּ / רַחֲמִיךָ יִקְדְּמוֹנוּ כִּי מֵאֵד דְּלוֹנוּ
צָרִינוּ אֶפְפוֹנוּ / וּמַחֲשֶׁךְ אֶל חֲשֶׁךְ דִּחְפוֹנוּ / וּמִגּוֹלָה לְגּוֹלָה שְׁאִפּוֹנוּ וְשִׁסְפוֹנוּ
קוֹרְאִי לְפֶסֶל לְמָה תִּקְפוּ / וְקוֹרְאִי בְּשֵׁם אֵל ——— / [שְׁפִלִים] אֲשֶׁר בְּצוּעַן נִזְקָפוּ

19 שְׁפִלִים] הַקְרִיאה מִשׁוּעֶרֶת

הַמִּשְׁךָ בִּיאוֹר

10 יִרְדּוּ שְׁלֹשָׁה בְּגִפְיָהֶם: אִפְשָׁר שֶׁהַכּוֹנוֹהַ לְשִׁלוֹשׁ צִלְעוֹת שְׁבִפִּי הָדוּב בַּחוּזוֹן דְּנִיָּאֵל ('וְתִלַּת עֲלֵעִין בְּפִמָּה' [דנ' 5]), וְהָדוּב נִמְשַׁל לְמַלְכוּת פֶּרֶס וּמִדִּי. וְאִפְשָׁר שֶׁהַכּוֹנוֹהַ לְמַלְכֵי פֶרֶס ('הִנֵּה עוֹד שְׁלֹשָׁה מַלְכִּים עֹמְדִים לְפָרֶס' [שם יא 2]) אוֹ לְמַלְכוּת יוֹון שֶׁנִּתְחַלְקָה לְאַחַר מוֹת אֶלְכַסְנֶדֶר מוֹקְדוֹן. וְעָרוּ עַד הַיְסוֹד: תַּה' קִלּוֹ 7 (וּבִפְסוּקֵי שֵׁם עַל בְּנֵי אָדוּם), וְהַשּׁוּוֹה לְעִיל שׁו' 3. כָּל חֵיתוֹ יַעַר: תַּה' קִד 20, וְהַכּוֹנוֹהַ שֶׁהֵם שׁוֹלְטִים בְּכָל הָאֲרָצוֹת. 11 כְּנִמְרִים: מַלְכוּת יוֹון נִמְשָׁלָה לְנִמְר, עַל פִּי דְנ' 6; וִיקָרָה רֵבָה יֵג, ה (מִהֲדוֹרֶת מִרְגְּלִיּוֹת, עִמ' רַפְט). וּבֵית עוֹלָמִים בִּיקוּעִים בִּיזָרוֹ: פֶּרְצוֹ שְׁלוֹשׁ עֶשְׂרֵה פֶּרְצוֹת בְּמִקְדָּשׁ, רָאָה לְעִיל שׁו' 1, וְהַלְשׁוֹן עַל פִּי 'וְהִכָּה [...] וְהִבִּית הַקֶּטֶן בְּקַעִים' (עמ' 11). בִּיזָרוֹ: פִּיזָרוֹ אֶת אֲבִנֵי הַמִּקְדָּשׁ. 12 לְאָדוּם: הִיא הַמַּלְכוּת הַרְבִּיעִית. וּכְדוֹרְךָ פוֹרָה: כְּדוֹרְךָ עֲנִבִים, לִשׁוֹן יִש' סג 3 (וְשֵׁם עַל מַלְכוּת אָדוּם לְעֵתִיד לְבוֹא). הִדְכִיאוֹנוּ: דִּכְאוֹנוּ. וְהִשִּׂיאוֹנוּ: שׁוּמְמוֹנוּ, הַשּׁוּוֹה: 'וְהָאֲדָמָה תִּשָּׂאָה שְׁמָמָה' (יִש' 11). 13 מֵאָדוּם לְיוֹן: נִרְאֶה שֶׁהַכּוֹנוֹהַ לְמַלְכוּת בִּיזָנְטִיּוֹן, וְאִינָה כְּלוּלָה בְּאַרְבַּע הַמַּלְכוּיּוֹת. לֹא שְׁלוֹתִי וְלֹא שְׁקֻטִי: אִיּוֹב ג' 26. וּבֹא עָלִי רוּגְזוֹ וְלֹא נַחְתִּי: שֵׁם. 14 נִסְתִּי מִפִּי אֲרִי: עַל פִּי 'כֹּאשֶׁר יִנּוֹס אִישׁ מִפְּנֵי הָאֲרִי וּפִגְעוֹ הָדָב וּבֹא הַבֵּית וּסְמַךְ יָדוֹ עַל הַקִּיר וְנִשְׁכּוּ הַנַּחֲשׁ' (עמ' 19), וְנִדְרַשׁ עַל הַמַּלְכוּיּוֹת בְּאַסְתֵּר רַבָּה, פֶּתִיחַתָּהּ, וּבִמְקַבִּילוֹת. וְהַשּׁוּוֹה: 'נַחֲשׁ שֶׂרֶף וְעֲקָרָב' (דב' ח 15), וְלִהְיוֹן 'אַרְבַּע חֵיּוֹת' בִּבְיָאוֹר לְשׁו' 16. 15 רוּגְשִׁים: מִתְּרַגְּשִׁים וּבָאִים עֲלֵינוּ, וְהַשּׁוּוֹה: 'לִמָּה רִגְשׁוּ גוֹיִם' (תַּה' ב 1). 16 רָמוּ: וּגְבָהוּ. וְעוֹבְדֵי אֱלִילִים: יִשְׂרָאֵל. נִחְרְמוּ: נִהְרְגוּ. זוּעָפוּ: הִיוּ זְעוּפִים וּמוֹשְׁפִלִים. וְהִדְמָמוּ: הִיוּ מוֹשְׁתַּקִּים. 17 פַּח עַל פֶּח: מוֹקֵשׁ אַחֵר מוֹקֵשׁ. פֶּחַד וּפֶחַת הִיוּ לָנוּ: אִיכָּה ג' 47. רַחֲמִיךָ יִקְדְּמוֹנוּ [...] דְּלוֹנוּ: תַּה' עט 8. 18 אֶפְפוֹנוּ: סָכְבוּ אוֹתָנוּ. וּמַחֲשֶׁךְ: הַלְשׁוֹן עַל פִּי 'וְהִדְפָּהוּ מֵאוֹר אֶל חֲשֶׁךְ' (אִיּוֹב יח 18). שְׁאִפּוֹנוּ: כְּנִרְאָה רַמְסוֹ וְלַחְצוֹ אוֹתָנוּ, לִשׁוֹן 'הַשְׂאִפִּים עַל עֵפֶר אֶרֶץ בְּרָאשׁ דְּלִים' (עמ' 7); הַצֵּעַת א' לְיוֹן. וְשִׁסְפוֹנוּ: וְהִרְגוּ אוֹתָנוּ. 19 תִּקְפוּ: חֲזָקוּ. אֲשֶׁר בְּצוּעַן נִזְקָפוּ: אֲשֶׁר זָקְפוּ קוֹמָתָם כְּשִׂיצָאוּ מִמִּצְרִים.

20 רָאָה יְיָ וְהִבִּיטָהּ / וְאוֹתָנוּ מִלֶּטֶה וּפְלִיטָה / כִּי אוֹיְבִים אָמְרוּ אֵין פְּלִיטָה
שָׁאֵג עָלֵינוּ בְּהַמְיִית קוֹלָךְ / וּבְאוֹיְבֵנוּ אֵל דְּמִי לָךְ / אֲנָא הָקָם אֶת דְּבַר מִילּוּלְךָ
תֵּאבֵד כָּל צוֹרְרֵי / תִּכְרִית שׁוֹטְנֵי וְצָרֵי / מְצִידֵי מְסַלְפֵי וּמְצִירֵי
אל מלך

המשך ביאור

20 ראה יי והביטה: איכה ב 20. 21 שאג עלימו: קרא להצילים. אל דמי לך: תה' פג 2. 'אל דמי
לך [...] את דבר מלולך': אלו שני טורים 1 ו-10 בסילוק הקלירי לפרשת זכור 'אלהים אל דמי לך'
(סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליים תרכ"ח, עמ' 667; הערת א' לוין). דבר
מילולך: נבואת הגאולה. 22 מצידיי: הגויים האורבים לי (לשון צייד). מסלפיי: הגויים המשקרים
לי.

ב

אַרְבַּע חַיּוֹת אֶכְלוּנוּ / אַרְבַּע נְהָרוֹת שָׁטְפוּנוּ / אַרְבַּע מַלְכִּיּוֹת אָפְפוּנוּ
 בָּאנוּ בְּמַעֲמָקֵי מַיִם / בָּם שָׁטְפָתָנוּ שְׂבֻלֹת מַיִם / בְּשִׁצְף אָפְפוּנוּ מַיִם
 גִּיחוֹן וּפִישׁוֹן הִוָּצְלָנוּ / גַּם חֲדָקַל וּפָרַת גּוֹלְגָלְנוּ / גּוֹרְעָנוּ וְלֹא הִוָּנַח לָנוּ
 דִּיכָאוּנוּ אַרִי וְדוֹב / [דִּפְקָנוּ] נָמַר שָׁנִים רֹב / דָּשׁ חֲזִיר דְּבִיר לְחֹרֵב
 הַמַּמְנִי שׁוּעַל לְהִצָּף / הִלְעִיגְנִי גָמֶל בְּשִׁצְף / הָלֹא שָׁפָן אוֹתִי שִׁסְף
 וְרֹאשׁ זָהָב וְכֶסֶף חֲרִבוּנִי / וּנְחָשֶׁת וּבְרָזֶל הִלְהִיבוּנִי / וְעַד תְּהוֹם דִּימּוּ חֲבִיּוּנִי

4 דפקנו] בכתב היד כנראה דימקנו, ותוקן על פי 'אזורנו מלכי ארצות', ש' 4

ביאור

סימן: אלף-בית משולש (חריגה בשו' 19–20). מחרוזות משולשות. שתיים-ארבע מילים בטור.
 1 ארבע חיות: המלכויות נמשלו לארבע חיות, כמפורט להלן שו' 4, על פי דנ' 1–14, וכן ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רפ–רצ). 2 באנו במעמקי מים: על פי 'באתי במעמקי מים' (תה' סט 3). בם שטפתנו שְׂבֻלֹת מַיִם: על פי 'אל תשטפני שְׂבֻלֹת מַיִם' (תה' סט 16). אפפנו מים: על פי יונה ב 6. 3 גיחון ופישון: בבל ומדי, על פי ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רפב). חדקל ופרת: יוון ואדום, על פי ויקרא רבה שם (שם, עמ' רפב–רפד). ולא הונח לנו: איכה ה 5. 4 ארי ודוב: דנ' 4–5, והם בבל ומדי, על פי ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רפח–רפט). דפקנו: עיין בשינויי הנוסח, והשווה: 'דפקה מלכות שלישית' (יוון; 'אזורנו מלכי ארצות', שו' 4). נמר: מלכות יוון, על פי ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רפט). שנים רוב: רוב שנים. דש: השווה להלן בפירושו לשו' 8. חזיר: מלכות רומא, על פי ויקרא רבה שם (שם). דביר לחרוב: להחריב את המקדש השני. 5 הממני: טרף אותי, או: הפיצני (יר' נא 34). שועל: נראה שהכוונה למלכות שבאה אחרי מלכות אדום, ואולי הכוונה למלכות המוסלמים. להצף: כנראה: לשפוך את דמי. ואפשר ש'שועל' מכוון למצרים, על פי מכילתא דר' ישמעאל, שירה ו (מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 137), ואם כן 'להצף' דהיינו להטביע התינוקות במים (הצעת א' לוי). יש לשים לב לחריזה החריגה: להצף / בשצף / שיספ. גמל: נראה שהוא כאן כינוי נוסף למלכות ישמעאל, אבל במדרש הוא כינוי לבבל, על פי ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רצ), ובמקבילות. שפן: ברוב המדרשים הוא כינוי למדי, אבל בתנחומא, שמיני יד (מהדורת בובר, עמ' 32) הוא כינוי ליוון, 'שהשפילה את התורה מפי הנביאים'. ואפשר שבשורה זו מתחיל צירוף חדש של שועל (מצרים) גמל (בבל) ושפן (מדי). 6 וראש זהב [...] הלהיבוני: זהב, כסף נחושת וברזל הם כינויים לארבע מלכויות, על פי דנ' ב 32–33, 37–40, והשווה: בבלי ראש השנה כג ע"א. הלהיבוני: שרפוני בלהבת אש. דימו חביוני: רצו להטביעני במים.

- זילעפוני מלכי כשדים / זעמוני בשבי שוודים / זרוב זרבו אותנו בוגדים
 חרדתני אלופי אדום / חודקת ומדקת הדום / חייל האריכה ותדום
 טבעתי בין מצולה / טולטלתי בטיטול גולה / טרודה לארבע רוחות גלגלה
 10 יהרו עליי מדיי / – – [זיללונני] – – מדיי / יגעתי ולא נמו לי דיי
 פילתני מלכות פרוס / כנגדי רשתו ופרס / כגת דרוכה אותי דרוס
 למולי נמו לכו ונכחיד / להאבד ולהכחיד / להשמיד ולהשחית
 מאד הרביעית האר[יכה] / מקדשיך הדריכה / מולך פסלה העריכה
 ניאוך ניאצונו דדנים / נתאכזרו עלינו אדונים / נשפ[ל]ים אותנו נידונים
 15 סבבני [פרים] תנים / סיגרוננו נמלים [ושפנים] / סיערוננו ארבה והמונים
 עירערוננו פתנים ונחשים / עקרבים מרוגשים / עלינו [מאוד] מתלחשים

10 זיללונני] הקריאה משוערת 13 האריכה] האותיות יו"ד, כ"ף וה"א אינן ברורות 14 נשפלים] האות
 למ"ד אינה ברורה (צ"ל נשפטים?) 15 סבבוני] כנראה צ"ל סבבוננו. פרים] המילה אינה ברורה. ושפנים] בכתב
 היד: נשפנים 16 מאוד] המילה אינה ברורה

המשך ביאור

7 זילעפוני: באו עלי בזעף. זרוב זרבו: על פי 'בעת יזרבו נצמתו' (איוב ו, יז), כנראה לשון צריבה ושרפה. 8 אלופי אדום: שמ' טו 15, ועתה היא מפילה עלינו אימה וחרדה, בניגוד למתואר בפסוק הנזכר (הצעת ש' אליצור). חודקת ומדקת: דשה ורומסת, על פי האמור בחזון דניאל על החיה הרביעית: 'אכלה ומדקה' (דנ' ז 7), וכן: 'תאכל כל ארעא ותדושנה ותדקנה' (שם ז 23). ואפשר ש'חודקת' הוא לשון 'משכת חדק' (מש' טו 19), והכוונה דוקרת כקוצים (הצעת ש' אליצור). הדום: כל הארץ, לשון 'הארץ הדם רגלי' (יש' סו 1), ואפשר שהכוונה למקדש. 9 רוחות גלגלה: רוחות גלגל השמים. 12 ולהשחית: הפייטן חרו 'חיד' עם 'חית'; השווה לעיל שו' 5, וראה: ש' אליצור, 'חריזות הפיוטים ודרכי ההגייה של בני צרפת ואשכנז הקדומים', לשוננו, נח (תשנ"ד), עמ' 323–334. לכו ונכחיד: על פי תה' פג 5. 13 הדריכה: דרכה רמסה. העריכה: ערכה, העמידה. 14 דדנים: דדן הוא מבני כוש (בר' י 7), וכנראה הכוונה למלכות הפאטמים (עיין בגוף המאמר, ליד הערה 140). נשפלים אותנו נידונים: דנים אותנו להיות נשפלים. 15 סבבוני פרים: תה' כב 13. סיגרוננו נמלים ושפנים סיערוננו ארבה והמונים: אולי על פי המדרש 'הנמלים עם לא עז – זה בבל [...] שפנים עם לא עצום – זה מדי [...] מלך אין לארבה – זה אלכסנדרוס מקדון [...] שממית בידים תתפש – זה אדום' (מדרש משלי ל 25–28 [מהדורת בובר, עמ' 106]; הצעת א' לוי). ולפי זה צ"ל: 'ושפנים' (במקום 'נשפנים' שבכתב היד), ו'המונים' דהיינו מלכות אדום. 16 פתנים ונחשים עקרבים מרוגשים: אולי רומז למדרש 'נחש שרף ועקרב (דב' ח 15) נחש זה בבל שרף זה מדי עקרב זה יו' (ויקרא רבה יג, ה [מהדורת מרגליות, עמ' רפה] ובמקבילות הרשומות שם בהערה 2).

פְּעָרוּ פִּיהֶם לְבָלְעֵינוּ / פִּתּוּחַ כְּקֶבֶר בְּלוּעֵינוּ / פָּנִינוּ שְׁאָפוּ בְּחִיבּוּלֵינוּ
 [צור] צָפָה קְרִיאָתָנוּ / צָרִים אֹרְבִים שְׁעָתָנוּ / צַעֲקַת מֶרֶץ הֵן הִגִּיתָנוּ
 קְרִיאָתָנוּ גְדָלָה / רַחֲשׁ לִפְנֵינוּ דָּלָה / שְׁפָרִינוּ צָרִים קִלְקָלָה
 רְבוּ אֲנָחוֹת / שׁוֹטְחֵי כַפִּים וּמִצּוּחוֹת / תְּלוּיִם לְמִצּוֹא הִנָּחוֹת 20
 שְׁמַע תַּחֲנוּנֵינוּ / שׁוֹכֵן מְעוּנֵינוּ / שׁוֹעֲתֵינוּ תַּעֲתֵר [וְתַמְהָר] לְחֹנֵינוּ
 תְּמַלֵּא מִשְׁאָלוֹת / תַּחֲשֵׁשׁ גְּאוּלוֹת / תַּעֲשֶׂה נִפְלְאוֹת גְּדוּלוֹת
 אֵל מֶלֶךְ

18 צור] הקריאה אינה בטוחה 19 שפריינו] בכתב היד אולי שפרינו 21 ותמהר] הקריאה אינה בטוחה

המשך ביאור

17 לבלענינו: לבלע (להרע) לנו, ואפשר שהכוונה לשון בליעה (והשווה המשך השורה). פתוח כקבר בלוענינו: לפתוח פיהם כקבר המיועד לבלענו, או: לבלענו כקבר. פנינו שאפו: השווה: 'אזרנו מלכי ארצות', שו' 18. 18 אורבים שעתנו: אורבים לנו בכל שעה ושעה. צעקת [...] הגיגתנו: הגיגנו הוא צעקה מרה. 19 שפרינו: כנראה הכוונה לבית המקדש, המקום המשופר. ואולי כתוב 'שפרינו'. 20 ומצווחות: כנראה מוסב על שפתי המתפללים הרוחשות תפילה. תלויים: תלויים בך. 21 שוכן מעונינו: שוכן שמים. שועתנו תעתר: תקבל את שוועתנו.

הפיוטים שנדונו במאמר ומקום פרסומם

(פיוטים שייחוסם או מקום חיבורם נדון במאמר מסומנים בכוכבית)

- אבדו חכמי גזית (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 11–14
 אבוא ברוב חסדך (יחיאל בר אברהם) – פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, מהדורת א' פרנקל, ירושלים תשס"ו, עמ' 141–144
 אבותי כרבת ריבם (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 15–21
 אבי אבי רכב ישראל (בנימין בר זרח) – לא נדפס
 אדאג מחטאים חוקים (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קמב–קמד
 אדברה וירוח לי (בנימין בר זרח) – סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליים תרכ"ח, עמ' 610 (מבחר השירה העברית², ב, מהדורת ח' ברודי ומ' וינר, ירושלים תשכ"ו, עמ' ריא–ריב)
 *אדום מזה ושעיר מזה (אנונימי) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 692–693
 אהבך נפש להודך (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 213–220
 אהבת עזו ותקף תבה (בנימין בר זרח) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ל, עמ' 522–523
 אהבתך אהבה כלולה (אמתי בר שפטיה) – שירי אמיתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 94–96
 אוחילה מעי ואמהה קירות (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קמו–קמז
 אויבים חייבים אין לנגדם (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 32–35
 אויבים קמו עלי על לא חמס (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 36–37
 אומרתי מנעשי למלך (בנימין בר זרח) – סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליים תרכ"ח, עמ' 704–705
 אור ישע מאושרים (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 191–203
 אוזכיר נסי אדון מחשה (אמתי בר שפטיה) – שירי אמיתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 80–82
 אוכרך דודי מארץ ירדן (משלם בר קלונימוס) – סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליים תרכ"ח, עמ' 713
 *אזלת יד אם נהלאה (משלם בר קלונימוס?) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 488–490
 *אזורנו מלכי ארצות (אנונימי) – בנספח למאמר זה, א
 אוזר ויחיד ואין זר (זבדיה) – שירי זבדיה, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ב, עמ' 42–44
 אחריש ואתאפק ולבי חלל (בנימין בר זרח) – מבחר השירה העברית², ב, מהדורת ח' ברודי ומ' וינר, ירושלים תשכ"ו, עמ' ריג–רטו
 אסיף ארש מלולי בניב דבב (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ל, עמ' 434–435
 אסתי מטתי מרב צרה (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 41–43
 איה קנאתך וגבורותך בעשותך נוראות (בנימין בר זרח) – סדר הסליחות כמנהג פולין, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' מז–מו
 *איה קנאתך וגבורתך העצומות (חכים) – ספר גזירות אשכנז וצרפת, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תשל"א (ירושלים תש"ו), עמ' צ–צב
 *איומה כנגדלות מסורה (אנונימי) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 711–712
 *איך אוכל לבא עדיך (יצחק בר סעדיה) – סדר הסליחות כמנהג פולין, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' קסו–קסט

- איך אפתח פי בחין (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 44–47
 איך בני נכר אשר ימינם (בנימן בר זרח) – לא נדפס
 איך נפתח לפניך דר מתוחים (בנימן בר זרח) – סדר הסליחות כמנהג פולין, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' כא–כב
 אין כמך באדירי מעלה (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 142
 אין לנו אלהים עוד (אמתי בר שפטיה) – שירי אמיתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 83–85
 אין מספר לגדודי צבא (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 153–155
 אין צור חלף (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 243–248
 אך כך מקוה ישראל (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 279–283
 אך לאלהים נפשי דמי (שלמה בר יצחק [רש"י]) – פיוטי רש"י, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תש"א, עמ' טו–יז
 אל אלהים אעתר ולבי יחרד (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 64–69
 *אל ימעט לפניך (משלם בר קלונימוס) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 490–492
 אל נא תיסר באי עדיך (בנימן בר זרח) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 221–222
 אל תשליכנו לעת וקנתינו (אמתי בר שפטיה) – ע' פליישר, 'בחיות בשירת פייטני איטליה הראשונים', הספרות, 30–31 (1981), עמ' 163
 אלי אלי למה עזבתני ותמסרני (בנימן בר זרח) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 117–118
 אם אמרי אשכחה (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 291–293
 אמיץ כח כביר ורב אונים (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 435–446
 אמנה כורתים אליך (בנימן בר זרח) – לא נדפס
 אמרתי שער מני בבכי אמר (קלונימוס בר יהודה) – סדר הקינות לתשעה באב, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ח, עמ' קו–קט
 אנא אלהים חיים (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 126–127
 אנא השקיפה וראה מלך רם וגואל (בנימן בר זרח) – לא נדפס
 אנא יי האל הגדול (בנימן בר זרח) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 235–237
 אנוש רימה אדון בשפטך (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 89–91
 אני הגבר ראה עני (יחיאל בר אברהם) – פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, מהדורת א' פרנקל, ירושלים תשס"ז, עמ' 164–166
 אני יום אירא (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 310–312
 אפס ריח נחוחי אשים (בנימן בר זרח) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 123–124
 אקדם אכף אבוא ביתך (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 99–102
 *ארבע חיות אכלונו (אנונימי) – בנספח למאמר זה, ב
 *אריבה לי את בת ריבי (יצחק) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 315–317
 אריות הדיחו פוורה (יוסף טוב עלם) – סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליהים תרכ"ח, עמ' 721–722
 ארץ אל תכסי דמי חמסים (בנימן בר זרח) – לא נדפס
 אשוח נפלאותיך צור עולמים (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 447–450

- אשר אמן תהלתך באילי שחק (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 138
- אשר מי יעשה כמעשיך (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קכז–קלח
- אתאנו לך בקש רחמים (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 317–319
- אתה אלהים וולתך אין עוד (משלם בר קלונימוס) – סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רעדלהיים תרכ"ח, עמ' 714–715
- אתה האל עושה פלאות (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קמא–קמב
- אתי מה לי מה (אנונימי) – מגילת אחימעץ², מהדורת ב' קלאר, ירושלים תשל"ד, עמ' 106
- אתיתי לחננך בלב קרוע (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קז; מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, א: ראש השנה, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 87–88
- אתן צדק לפועלי (יחיאל בר אברהם) – א' לוין וא' פרנקל, 'אתן צדק לפועלי' – קרובת י"ח לתענית לר' יחיאל בר אברהם מרומא, קבץ על יד, כב [לב] (תשע"ד), עמ' 80–96
- ברוך יי יום יום (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קפא–קפג
- האמן פפי שחקים (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 180–181
- *הגוים אימים ומזומים קדר (משלם או קלונימוס הזקן) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 196–197
- הגוים אפס ותהו נגדך (משלם או קלונימוס הזקן) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 186–187
- התכן מתחת זרועות עולם (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 179–180
- ואנחנו לא נדע מה נעשה [...] אשר הראיתנו (אמתי בר שפטיה) – שירי אמיתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 65–66
- *ובכן מי לא יראך מלך הגוים (סדרת רהיטים ליום כיפור, משלם בר קלונימוס [או קלונימוס הזקן]) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 182–201
- ויושע איום אום (יוסף טוב עלם) – מחזור פסח: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 562–573
- חסדי יי אוכיז תהלות אדני (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון בר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' עז–פד
- ידידי רבו כצמחי חקל (יצחק בר סעדיה) – לא נדפס (כ"י פרמה, פלטינה 1931 [דה רוסי 352; ריצ'לר 1095])
- יושב שאנן דורך נעקשת (יחיאל בר אברהם) – פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, מהדורת א' פרנקל, ירושלים תשס"ז, עמ' 189–192
- *יראך ארון פועל למענך (משלם או קלונימוס הזקן) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 184–185
- ישראל נושע ביי תשועת עולמים (שפטיה) – מגילת אחימעץ², מהדורת ב' קלאר, ירושלים תשל"ד, עמ' 59
- כי אדוקי אש באימה (משלם או קלונימוס הזקן) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 191–192
- *לא אמר אמרת וגפל (משלם או קלונימוס הזקן) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 183
- למה יי תעמוד ברחוק (אמתי בר שפטיה) – שירי אמיתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 75–77
- *מאין כמון באמצך שמים (משלם או קלונימוס הזקן) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 200–201

- מי יתנה תקף תהלתך מי ישנן (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 156–169
- מקוה ישראל יי מושיעו (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון בר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחרי"ץ, עמ' קעא–קעד
- עיינינו לך תלינו (אמתי בר שפטיה) – שירי אמיתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 73–74
- על הרי בשמים סוב (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 221–222
- שמריי שוקן שודד שחורף (שלמה הבבלי) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 607–608
- תוחלת ישראל חסד לא נעזב (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 332–335
- תחרות רגז הניח ותזכר (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 135–139
- תעינו כשה אובד בכל קצות (אליה) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 30–31
- תעינו כצאן אובדות – ראה: תעינו כשה אובד בכל קצות
- תערוג אליך כאיל על אפיקים (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 341–343
- תפוצת בת יהודה הנזרת (בנימן בר זרח) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 129–131
- *תתנם לחרפה לקללה ולשמה (אנונימי) – ספר גזירות אשכנז וצרפת, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תשל"א (ירושלים תש"ו), עמ' קה–קו